

K 902

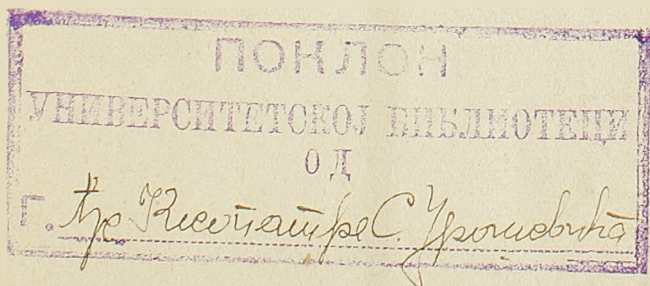

610049885

COBISS •

1D = 32 15 7 5 3 1 100p. 1988

ФАТИ-СУЛТАН

УНИВ. Београд

И. Бр. 49

К 902
12

ЈЕЛЕНА ЈОВ. ДИМИТРИЈЕВИЋА

ФАТИ-СУЛТАН

САФИ-ХАНУМ

МЕЈРЕМ-ХАНУМ

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

Чика-Љубина улица, 8.

1907

ФАТИ-СУЛТАН

Госпођи Јоки Пешровић-Ћекови

ФАТИ-СУЛТАН

I

Шућур! Прогнаше онога бесног пса, коме човеков живот није ништа; прогнаше га далеко, где се зими снег не топи за месец дана и више; протера га сам падишах, цар царева, пуномоћник Алахов. Шућур! Овако узвикиваху једнога петка неколике цариградске хануме, чучећи на обали Златнога Рога, гледајући где уђе у велику морску лађу Ахмед-Хаџуз, то јест човек који зна коран напамет, први имам Свете Софије, рођак султана Махмуда, цара царева, пуномоћника Алахова. И пре неки дан убио човека, ни крива ни дужна, у лудилу које га спопада кад год се опије; па уместо да га већ једанпут казне смрћу, досудише му „сургун“. С њим је и његова ханума, п кћи, једница, лепа као руже што осташе саме у пустој башти његовој, Фати-Султан... Од рода је султанова, зато је зову султан, то јест принцеца.

А куда ће из Цариграда? „Цариград види па умри! Али не, немој умрети, но живи и

гледај: пошто си га видео, грејао се на његову сунцу, огледао се у његова два мора, Златном Рогу и Босфору, носићеш га у срцу до века, па баш да живиш, пошто си га видео, још сто година“. Тако говоре хануме.

И тај дивни град, с много душа, велики, по мусломански и Стамбол и Дер-Се'адет, то јест Врата Блаженства, на седам брегова ископаним смоквама и маслинама, лимунима и неранцама, и ружама, и јасмином, тај чаробни град Фати-султан оставља онда кад треба да је у њему...; велика је, девојка. Родитељи греше, деца испаштају...

Путоваше до Солуна лађом, а од Солуна коњима и тахтариванима путовали су дуго до Прокупља: Прокупље је Ахмед-хафузу досуђено за „сургун.“ На уживање му дато пет села у околини Ниша, и Прокупља, дивљега лепотана, где се поветарац разговара с Топлицом; где мучи опустела Југ-Богданова кула, гледајући, муком, чуда бесних освајача царевине српске... Пре српска села, сад лудога Ахмед-хафуза спахиџици...

Не прође много, па хафуз и овде уби човека, и даде крвину пола Житорађа. Мало, па опет уби човека, те даде другу половину Житорађа.

Отац дивља звер, а кћи питома голубица. И жена му је добра; у кући је, што-

но реч, мања од макова зрна. Али да није таква, одлетела би јој с рамена глава одавно, нарочито кад хафуз није при себи: бекрија је бивши имам Свете Софије да му је мучно наћи пара. У кући свађа, сваки час; али, пуста младост! Фати-султан је ипак весела, па и тужну, много забринуту мајку често разговори, и развесели. Удаљена од свога за-впчаја, Фатп-султан и овде нађе другарице, девојке, турске, Прокупчанке, које јој при-чају о Прокупљу, о женама, о девојкама, о младићима, о љубави. „Зар и овде има љу-бави?“ упита једном, зачуђено, Фати-султан: а њене се другарице насмејаше; једна рече: „Паметна си, а лудо питаш, Фати-султан-ханум! Где је Алах, ту је и љубав; а кажи један град, или једно село, или гору, или воду где није Алаха?“ Она се застиде, поцрвене: истина лудо питала. Нарочито виде да је лудо питала кад се заљуби...

Виде једнога младића, Арнаутина, јединца сина, и мезимца старога мула-Халима, Шко-дралије, поглавара племена Војњака, виде га и у њега се заљуби.

Шкодралија живи у Арнаутлуку, и лети и зими, али му син долази у Прокупље врло често; а кад пројезди махалама, кадуне се, и жене и девојке, гурају уз кафезе, решетке на прозорима, па се диве младићу, његовој

лепоти, његову оделу, његову коњу, коњској опреми, и питају се ко је поноситији, младшћ или ат његов: извија дугачки врат, а танким ногама мислиш не додирује земљу...

Пројезди махалама, па стане пред кашијом своје сестре удате овде, до куће Ахмед-хафузове: ту му приђе сестрин сепз, ухвати под њим ата, да га причува, знојава провода, док се он са сестром види, поразговара. По некад му воде коња у коњушницу; а он се са сестром, много старијом од себе, дуго разговара, и код ње руча, седи до икнидије; после се прашта као да ће Бог зна куд, а не у Тошлицу, оцу и мајци, старој... И отац му стар; има осамдесет, веле, ако је крепак, ако из пушке нишани боље него многи младић.

Фати-султан виђа младића често: једанпут га видеља кроз пробушену ограду, једанпут кроз одшкрпнуту капију, једанпут идући једној другарици, и једанпут враћајући се из хамама, много пута кроз прозорске решетке; виђа га, воли га, много, њој се чини више од очнју, од живота, и од завичаја. Али што је чудновато, и он њу воли, и ако је никад није видео; ради ње сваки дан у Прокупље долази, и ради ње свако јутро, сваке икнидије мимо њену кућу пролази: бели му се хаљина, фиџан, широка, у не-

бројено бора, разастрта по кадивеној хашип, бели се као лабуд; а са зеленог чоханог гуња чепкени, од силнога веза раменима му претегли, трепери, према сунцу, чисто злато; и сија му се џамадан од црвене кадиве извезен златом; и сијају му се златом везени од црвене чохе тозлуци. Ти његови тозлуци, причају се! Њих су везле, у Нишу, најбоље терзије. На глави му фес с дугачком китом, а испод феса види му се чикмани ћулав: ћулав му је израдила сестра његова. Силај, па у силају јатаган и две мале пушке пећанке, са сребрним јабукама искићеним драгим камењем, те према сунцу дају од себе све боје; о силај му три паласке са златним китама; преко рамена му љута арнаутка.

Арнаутиџ је висок, и за своје године врло крупан: још мало па ће ступити у осамнаесту. Лице му лепо, мушко, сунцем преплануто; бркова још нема, тек га сад гарила мрка наусница, испод које се, при сваком осмејку, указују равни пошироки и чести зуби, с явицама и глеђом као у детета. Очију је црних и крупних, смелих као у човека, чедних као у девојке. Истина, и он је задиркивао многу лепу Циганчицу, али је још „гонце-дале“...

Никад није видео Фати-султан-хануму, а толико је познаје, да би јој могао, чини му

се, израдити слику на белу платну, на свили: сликао би је, али не уме, и не сме, јер је чуо да је грехота радити што по обрасцу јединога Алаха.

Једно вече, кад се врати из града и хтеде ући у одају, родитељима, чу да му се родитељи полако разговарају о његовој женидби, па се уплаши, коју ли су му изабрали. Он воли Фати-султан-хануму, а срамота га да им каже. Лепа је... Нека питају своју кћер; она ће и њима казати колико је лепа Фати-султан. А кад из одаје изиђе мула, као цин, дугачке беле браде, Исмаил оде мајци, поче да се око ње мази, да је испитује. „Кад би нешто мајка рекла: просићемо ти Фати-султан, ја бих јој пољубио руку сто пута и секао бих курбан (жртву) црнога овна“. Тако помисли, и узме молити Бога. И чини му се да га умоли, кад му мајка рече: „Просићемо ти, сине, Фати-султан. Сестра ти казује да је то красна девојка, и лепа, па смо се мула и ја разговорили и договорили“... Он је ижљубио мајци руку, и „секао“ црни курбан.

II

Фати-султан је венчана; и свадба ће јој скоро, чим буде с даровима готова. Мимо кафезе јој пролази младожења; она га дочекује крадом, иза кафеза, да је нико не спази; дочекује га с осмехом, испраћа га са сузом, и са жењом, да јој што пре дође највећи празник — свадба. Сад је Исмаил-бег видео Фати-султан: једанпут с отлукане, једанпут са зерделије; данас кроз капицик: сестра му удесила састанак. Фати-султан, чучећи на зеленој трави, сва у бело, личи на љиљан. А и она је као љиљан, чиста је, чисте јој очи, којима се чуди Арнаутин, и чисто јој лице, коме се такођер чуди Арнаутин, јер он није мислио да може бити тако белог лица под топлим сунцем стамболским. Очи га задивљавају, и збуњују, а коса опија као зумбул, јасмин, њена светла мека коса, густа и дугачка, коју негује матерна љубав, још чешљају руке материне...

Разговарају се, гледају се; он, у љубавном заносу, додирну врховима прстију њено

лице, и очи, и косу, па их тада узе љубити говорећи:

— Фати-султан, срећа!

А она се промени у лицу и рече:

— Исмаил-бег... ћути!

— Зашто да ћутим, Фати-султан?

— Па... страх ме, јер сам...

— Шта, ханум? Чеге се бојиш? Венчани смо, хвала Богу; а нашем се венчању нисмо обрадовали само ми, или само наши родитељи, моја сестра, него све Прокупље, сав Арнаутлук. Који год ми каже: „Срећна ти невеста!“ смеје се... познајем да се све живо радује, и да...

— Радује се, али... Ја сам ноћас сннула..., па... Не доврши него белим ручицама, меким као паперје покри очи: да не гледа ноћашњи сан, што јој изиђе пред очи као јава; а он јој гледа руке и не мислећи на њен сан, па се неколико пута сеже и не смеде их додирнути својом препланутом и доста рапавом руком. Не пита је шта је сннула, да се она, казујући му сан, још више не уплаши, но само рече:

— Ја се не чудим теби, назли-Стамболко, али се чудим својој нени. Моја је нене Арнаутка. Колико сам пута гледао, кад сам био мали, где нене, веселећи се с другарицама, пуца из две мале пушке од једанпут. А је-

данпут је убила из дугачке пушке медведа, кад је с планине, по грдном снегу, спушао у село. Нене ми се није бојала никога до Бога и мула-Халима, а ево два три дана како се боји некаквога сна! Кад пођем у град од страха дрхти; кад се вратим из града радује се. . . . ; и видео сам: клања и кад није време молитви. . .

— Кад ово чу, Фати-султан се још више уплаши; а Исмаил рече:

Што се бојите, ти и моја нене? Фати-султан, кад би нешто хтео да те отме сам падишах, ја бих и њега убио, бесу ти дајем. Знаш ли шта је то беса? Часна реч у Арнаута. Знаш ли да је Арнаутину више једна беса, него Турчину, опрости, сто заклетава?

Он говори, очи му се сијају, лице се зажарило: бесу даје својој невести; рука му пала на искићену јабуку једне мале пушке. Фати-султан-хануми се, у овом часу, учини толико леп, прегорела би, зацело, и спомен на свој завичај, кад би могла да заборави ноћашњи сан. Па гледајући у њега поче, лепо, лепим наречјем цариградским:

— Мој је отац био први имам Аја-Софије, и хафуз је, зна напамет мусаф од корица до корица, па и мене учио мусафу, ја многе суре знам онако, напамет, па за то знам шта је небо, земља, рај, пакао, анђели,

ђаволи. Ја, Исмаил-бег, знам нашу највећу заклетву валлахи, биллахи, таллахи. Кад би ме неки раставио од тебе, ја бих га. . .

— Кажи, кажи, вели момче задовољно, а она се застиде, па поче да крије лице и да се смеје. Хтеде рећи да би некога убила из пушке, па се сети да је се и празне боји. Би јој мило што се не расрди кад је младожења назва назли-Стамболком. Мало поћуташе, па он узвикну:

— Аман! зар нам је оваква прва забава! Мани се сна, не бој се! Ја се људи не бојим, па баш да би пошла стотина на мене једнога. А ако ће ме штогод снаћи од Алаха, шућур!

И она рече „шућур“ па погледа у небо. Она му није више о сну говорила, но му приказивала љубав погледима, осмесима — душом; он, гледајући њене усне црвене као род једне вишње у богатој воћем Топлици његовој, сети се једне приче свога вернога друга Мифгара, сети се те приче, њему миле, нове, и од љубави посрну као од поветарца „сарош каранџил“, додирну својим чистим уснама њене чисте усне, као што сарош-каранџил, посрнув, први цвет до себе додирне. . . Да га крилати коњци, ветрови, пренеше у Арабистан, где, како су му причали, за недељу дана роде и узру лимуни и портокали,

не би у срцу и лицу оволико горео. Да га послужеше шербетом оне девице којих се нису дотакли ни човек ни ђеније, девице што личе на зумбул и на мерџане, не би му усне осетиле оволико сласти, као кад се дотакосе усана Фати-султан-хануминих. Млад, он није веровао, и ако му је верни Миџтар причао, да човеку може бити и на земљи као на небу, у рају где је зелених башта, извора, девојака с великим црним очима, у сењицама; а сад...

Дође време да се растану; он извади из недара низ бисера, па га даде невести. Мајка му овај бисер спремила за „виђење“, и он га већ три дана у недрима носи, гледајући да им „виђење“ буде пре свадбе. Не сачека свадбу; данас му је било виђење. Овде им је први састанак, а где ће им бити други, Алах зна...

III

Исмаил је пошао из Прокупља много доцније но други пут. Пошао је у ноћ, летњу ноћ, лепу, обасјану месецем, намприсану мирисом цвећа, освежену росом; на небу пуно звезда, трепте, и час-по па се покоја угаси; Исмаил је пустио коњу дизгине, пустио га да иде како хоће, полако, а сам је подигао главу, гледа у небо, тражи звезду своје невесте, верујући да је њена звезда најлепша, најсветлија, кад је она онолико лепа, онако светла. Сестра није умела да му је опише; она је лепша; шта је он данас својим очима гледао! У заносу заборави ата, заборави где је. . . У ђердеку је с невестом. . . Оживеше приче Мифтарове. . . ; умним оком не гледа Мифтара и његову невесту, него себе и Фати-султан. . . Љуби јој и очи и лице и бело грло. . . Пољубио би и уста, а још се уздржава, као Мифтар. . . Узе руку, белу, меку као паперје, каква је, по његову мњењу и памети, само у оних кадуна које се зову султан; узе је полако, пажљиво,

како би узео лептирова крила, па је метну на свој образ. Како би и њу ижљубио, а не може, и ако је оволико воли; јер то је рука, истина, девојке султан али и његове кадуне. Он љуби руку само својој мајци, своме оцу, својим старијима; а Фати-султан-хануми је он старешина, господар... Грли јој вिति стас... „Миџтара је затекла у постељи само једна јутарња молитва, мене ће три“... Мисли, мисли, изненада осети њене усне на својим... , овако ће остати до зоре...

Гру! Гру! плануше неколике пушке кроз пушкарнице прокупачког сараја (суда), мимо који пролажаше Исмаил, сањајући о својој првој ноћи. Глухо и мртво Прокупље одјекну на све четири стране, а Исмаил се стропошта с коња, не пуштав ни гласа од себе; чу се вриска обезглављена ата, и опет одјекну глухо и мртво Прокупље... Врисну ат још једном, и још једанпут над својим мртвим господаром, па тек подиже главу и полете, као да крила доби, ка Арнаутлуку, да што пре однесе црни глас родитељима, ојађеној мајци Исмаиловој...

IV

Месец је тако тужан; звезде не трепте као мало час; ветар је удесио жалосну песму. Умукло је блејање оваца, и мукање гојних крава и волова; а над високом кулом старца мула-Халима између расејаних виских кућа арнаутских, и окречених и неокречених, покривених и сламом и плочама, што вире из бујног зеленила красне Топлице, — над том високом а трошном кулом зачу се кроз ноћну тишину јејина, тица злослутница: заједаше струне на гулама од ветра кроз незатворене каицима прозоре; потресе се покривена паучином икона Светога Николе на тавану мула-Халимове куле; ваљда се потресе сам светитељ с несреће потомка оних што су се пред њим часним крстом кретили и служили му службу свету...

На једном шареном јастуку, напуњеном сламом, седи мула-Халимовица: обухватила рукама колена, метнула браду на њих, па се клати, дрхти, трза се, ослушкује. Чека сина још од вечерње, па никако да га дочека. И мула-Халим не спава.

— Да пошаљемо у град Суљу, ја Саида, а, мула?

— Још мало . . . Млад, и луд, па се задоцнио . . . Оставио да дође сутра.

Мајка се заљуља још више, и узе мрмљати молитву. У ниској готово празној соби јасно се разумевало с материних усана Аллах-екбер, и у томе се зачу вриска ата Исмаилова.

— Алла'! узвикну стара Арнаутка, и скочи, покуша, онако стара, да истрчи, па не могаде, но се заљуља и луци о под застрвен асуром.

Материно је срце разумело какав јој глас доноси ат сина њезина . . .

И мула је протумачио вриску ата како ју је ваљало протумачити, и, са Суљом и Саидом, младим Арнаутима из племена кому је он поглавар, одмах пошао к Прокупљу. Од клада крај друма привиђало му се тело Исмаилово; од ветрова ујања причуло му се, час-по, јечање његова сина. Застајкивао, ослушкивао, и ишао даље; у зору прошао прокупачке улице, и дошао пред сарај.

Кад угледа мртва сина, испружена, у локвама усирене крви искуљале из рана више леве сисе и главе, он рикну као стрелом погођен лав, и сруши се на њега, нема и непомична, нагрђена грозном смрћу, сруши се као храст ишчупан олујом, па заридо . . .

На Арнауте није зажалио; ни с једним фисом није ни у малој задевици, а камо ли да је коме крви дужан. То је неко из града. Наћи ће га, па да би, овако стар, ишао на крај света. Тужан, и несрећом саломљен, на-товари мртва сина на Суљина коња, и понесе га у Арнаутлук, мајци његовој, и Арнаутима; а буновно Прокупље трља очи, и гледа: чисто не верује да је толико заспало, те да не осети ово од шта се морала потрести под њим земља.

Али Исмаилова мајка није преживела црни глас: једна стара Арнаутка нађе је у одаји, камо је од страха пала, мртву. Још исти дан, Арнаути сахранише, по обредима мусломанске вере, жену и сина свога поглавара, жене плачући, људи шкрипећи зубима, пружајући стиснуте кошчате песнице према Прокупљу.

А мула-Халим? Јуче тако срећан, а данас и без кадуне и без сина. Крв за крв! Наћи ће убицу, па макар ишао, овако стар, на крај света.

V

По Прокупљу се ни о чем више не говори, до о грозном убиству мулина сина, о несрећној љубави двоје младих. Сваки их жали; погађају ко је убио Исмаила.

Данас се пронео глас да је убица Шемси, паша лесковачки! „Ама зар баш сâм паша?“ „Не. Заптије из прокупачког сараја.“ И ако се говори шапатом, све у двоје, ипак се рашчу, за час, по целом граду; а из града глас оде у Топлицу.

— Три заптије: Хасан, Халид и Хусеин.

— Паша им био рекао, свој тројици, да више неће бити заптије, но кадије.

— И претио им, да ће их мерити гајганом колико су ока тешки, ако га не послушају, или ако га после одаду.

— Па?

— Нема ни Хасана, ни Халида, ни Хусеина. Послао их Шемси послом у Ниш у очи прошлога петка, и наредио им да се су-

тра-дан рано врате у Прокупље, њему, а њих још нема!

— Па?

— Неће их ни бити: прелазећи скелом Мораву... удавише се.

— Не, то је нека ујдурма. Да се удаве кад Морава има брода где га скоро није имала!

— К'смет!

Шапатом, све у двоје, али од уста до уста... Мула дође у Прокупље, сјаха пред сарај, нема заптија. Из сараја не изиђе очајан, но махнит, из очију му лете варнице...; освета...

— Ама шта ће Шемси-паши крв мулина сина?

— Стамболка је рођака цару царева. Шемси има сина, млада, красна, Џафер-беја. Шемси је био већ спремно Фати-султан дар, који би јој младожења дао за виђење. Какав дар! Капак, по кадиви извезен златом, и поднизан бисером, искићен драгим камењем! и од драгога камења чепенку!

— Па га претече мула.

— Претече. Кад би се Шемси ородио с пуномоћником Алаховим, као и са самим Алахом: не би паповао у малом Лесковцу, него би везировао у великом Стамболу.

— Алла'! Алла'! Господства ради даде душу ђаволу.

— Наведе га и фрит (сотона). Сад, у петак који први дође, Шемси ће по лепу Стамболку. И зацело говори: „Кад је била заволела простога Арнаутина, зар да не заволеш господскога сина пашина.“

Тако говоре, и Турци и буле, све у двоје, шапатом, у Прокушњу, по Лесковцу, Нишу и Враћи. Говоре шапатом, а те речи одјекују чак по Топлици. Слушају Арнаути, и слуша мула, чека... Дође петак, Шемси-паша, са својим харемом и с таквом пратњом, с каквом никада није ишао стиже у Прокушње. Суља је видео пашу, и кола с пашиним харемом, и пратњу. Виде кад се кола с пашиним харемом зауставише пред капијом Ахмед-хаџузовом, па одјезди у Топлицу да исприча мули. Кад мула чу, ништа не рече, само закржави очима, стисну песнице и рикну. Суља, иначе врло јуначан, устукну; муду познаје од кад зна за себе, а први пут му се сад учини да не личи на човека, но на вука, или медведа. Старац се тресе; усне му се грче, а он пружа стиснуту песницу према Прокушњу, к Лесковцу; и пошто пусти некакав дивљи глас, викну: „Шемси! Крв за крв!“ Суља се опет уплаши. Пређе преко неке одаје једанпут, а, штоно реч,

затресе се кула из темеља; стаде крај неза-
творена капцима прозора, баци крвав по-
глед према Прокупљу, к Лесковцу, и викну:
„Шемси! Срамоту за жалост!“

У Топлици овако, а у Прокупљу сврши
се Фати-султан-ханумино венчање. И старо
и младо, и богато и сирото, ко год чу о
овоме венчању, зачуди се. „Алла! Алла!
севдах женски! од петка у вече до суботе
ујутру!“ говоре Турци. „Јазук!“ узвикују
буле. А она, лепа Фати-султан-ханума мирна;
бледа је као свећа или као једна звезда коју,
од Исмаилове смрти, свако вече гледа: с ње
чита шта јој је писано. Јер она је права
мусломанка, па верује у судбину, у Ала-
хово Писмо као у Алаха: не може је
снаћи друго до оно што јој је писано. Гледа
у ту бледу звезду, па јој се чини да је то
њена звезда. Јутрос ју је пуномоћник питао
пред сведоцима, трипут, хоће ли за Шемси-
нашина сина, Џафер-беја; она му је трипут
одговорила: хоћу, и била је тако мирна.

— Фати-султан не зна шта ради, и не
зна за кога полази! нариче по Топлици се-
стра Исмаилова; напустила и кућу и мужа,
па се из очеве куле не миче.

И не зна; нико јој не рече, ни мајка,
ни другарице, ни слушкиње, ни робље, шта
се по Прокупљу говори, у шта тврдо верују

и Лесковчани и Прокупчани, и Врањанци... Њен отац радостан, весео, говори да му је по вољи само ово кћерино венчање; синоћ су и слуге и слушкиње чуле кад је жени и кћери рекао: „Топлица је близу, ако се моја, после Алахове најстарија, не послуша.“

VI

Месец је од петнаест дана, онда Турци обично праве весеља; по Фати-султан дошле су из Лесковца јенђе, Шемси-пашиница са својим рођакама и пријатељицама, с најотменијим харемима: дугачка поворка кола, с дивним коњима, улази у Прокупље, а хладна Топлица туžno шуми, те се много меко срце расплака, јер му се учини да су то уздаси мртве мајке Исмаилове.

О богатим даровима, одећу и накиту, снаси од свекрве, свекра, говори цело Прокупље. И већ је Фати-султан пред јенђама; погледа у богато одело, кадивено, пзвезено златом, спремно њој за телејисање, и уздише: чини јој се да то није њено свадбено одело, но покров, за њен сандук. . . А кад се спусти ноћ, хануме узеше да се веселе; свирка и песма разлеже се; мирисе ваздух на шебој, на каранфил, на росну траву; свирачице, певачице, чочеци, једни из Лесковца, једни из Брање, једни чак из Скопља, дошли с јенђама, све то довела свекрва пашиница. Скоро

ће телејисање, то јест шарање лица: Фати-султан-ханумина мајка некако чудна, уплашена, ваљда што јој кћи много бледа, и онолико мирна. Али за што? Фати-султан је невеста, а турска невеста мора ћутати, стидети се.

У конаку, одељењу за људе, нигде госта. Скупише се, с вечери, па се одмах разиђоше, јер се невестин отац опио, па се побојаше свађе, и какве несреће усред највећег весеља. Гости се разишли, пијани хаџуз дубоко заспао, и слуге поспале. Нигде мушке главе будне! А у харему је весеље; Фати-султан је на постељи; лице јој шара једна стара Прокупчанка с великом пажњом, јер воли да се сутра Лесковчанке зачуде њеној вештини. Осим невесте и старе кадуне, у овој су одаји будне још три младице. Од певања, играња, разузданог весеља, хануме се замориле, и поспале. Неке спавају на миндерлуцима, широким а ниским, као ватра црвеним; неке на шареним шиљтетима поред миндерлука, све у оном положају у коме их је украо сан.

Па и у другој одаји спавају, и у трећој. Кућа пространа с многим одајама, одацицима, ћошкама; прозора пуно; на прозорима нигде капка; све широм отворено. Месец, пун, обајао хануме, њихно лице, распуштену косу,

недра, раздрђена — раскопчала се, спала паучина, вenedик-кошуља — свилене шалваре, кратке антерије, срмали-колане, обоце, билензуке и беле руке, разбачене, забачене преко главе. Смакле се с главе шамијде и каикотос. Тврдим сном спавају, мртве уморне, нарочито оне с девојачке стране. Зар су се веселиле само ноћас? Где је Хамам? Где Девојачка К'на-ноћ? У што им је прошла Мала К'на-ноћ? У весељу, од вечери до зоре, до белог дана. Мирише свеж ноћни ваздух на шебој и каранфили из баште, на амбер и зумбул-ливанту с косе, на ђул-су с недара, грла и руку... Дечица се грче, прибијају се уз матер, или бабу, или дадију, јер осећају у сну хладноћу и сањају: мања, где их мајка купа у хладној води; већа, где се отац на њих наљутио, па их истерао напоље, на зиму, на цичу, кад другује мачка с мишем...

Спавају...

А на отвореној ћошки, где се преко ниске ограде наднеле гране џанарика, на шареном ћилиму и меким пињтетима пуно је будних, и то готово саме јенђе, и ако ће скоро зора, време кад ће Лесковчани Турци доћи по невесту. Међу јенђама је свекрва, пашивница. Насред ћошке је бакаран мангал, пун жара. Једна млада Прокупчанка, буза,

у белим шалварама, чучи крај мангала и кува каву у жутој џезвици. Из те џезвице таман филџан каве. За сваку по на особ скува; сипе, промућка и опет сипе: сваку по на особ послужује. Дим дувана колута се, носи га у вис пробуђен поветарац; невају певачице већ промуклим гласовима; пљескају хануме длановима, подврискују, падају у севдах; свекрва баца бакшиш чочецима, весели се, ни у кога не гледа, ни на кога овде не мисли: телом је у Прокупљу, душом у Лесковцу, крај сина, гледа га умним оком како се угађа, дотерује, очекује невесту, нестриљив је; осећа где јој се син радује, па и њу обузима све већа радост. Савест јој чиста, јер онај глас могао је допрети и до падишахове хануме, а до ње не. Ко ће јој о томе говорити, кад јој паша није говорио, кад је и од ње крио као и од туђинаца . . .

Јутро је: сунце се родило: не буди се!¹⁾

викнуше Лесковчанке, јенђе. Закукурекаше трећи петли . . .

И Фати-султан-ханумина мајка не спава; крај мраморне чесме, пред ћошком где су јенђе, умива се, пере уши, руке до лаката, ноге до колена — узима абдест, мрмља молитву, спрема се за клањање; а неколике ста-

1) Саба олду, љунеш догду, ујанмаз!

рице већ су с абдестом готове, па се забрађују јашмаком, приносе бројенице, простиру срцаде, у авлији по троскот-трави, ослушкују глас мујезина с вита мшара, позивање на молитву; једна старица наглуха прострла телећу кожу усред баште, између густих, великих шимшира, па клања: од петлова курекања учинило јој се мујезиново Алах-екбер. У дишер-авлији залаје грдно велики пас, јер му се час по учини бахат од човека; звечи спидир: ево пета ноћ где га не пуштају, да не би на кога налетео — мноштво је. Што ближе јутру, све чешће заврштити Рузиђар (Ветар), диван арапски коњ, ојдребљен близу Мртвога Мора, однегован на обалама немирне Мармаре, коме је дала име сама Фати-султан. У ниској, неолепљеној кухини преко дворшпта, осим једнога слушчета Циганчета, готово запретаног у пепелу крај ниског а широког огњишта, све је будно; и ашчике, и слушкњиће из целе махале, и неке сироте што ово дана слушаху, и три робњиће Ахмед-хафузове, две црнкиње и једна Черкескиња. Мприше капама и сарма из сахана „капаклија“ на мангалима крај огњишта, а ове то и не гледају, но се наредиле крај софра-тепсије, неке седе а неке чуче, па једу смокве, урме, поморанџе, нарове, бадем, што је претекло ханумама; једу

полако, господски, као хануме, и тек покоју проговоре. „Да се однесе онај лепи мангал са звездом и месецем код невесте; ханум-ефенди хоће сама да кува каву, тамо да је пије и да гледа кад јој облаче и гиздају снаху,“ говори она млада Прокупчанка, што је мало час на доклату каву кувала; а ове, све, скочише и похиташе за мангал: даће свекрва пашиница добар бакшиш. Али их претече бела робинџа, с дебелим златним ланцем око врата, с великим златним карикама у ушима, обучена као каква ханума; напуни мангал, изнесе га горе, намести га близу невесте и измаче се, стаде, с прекрштеним рукама, удно собе, па узе изгледати ханум-ефендију.

И на одаји где је невеста прозори широм отворени; на тим прозорима нема кафеза, нису са улице... Фати-султан лежи наузнак са затвореним очима: очни су јој канци ишарани ситним варком. Стара је готова, али још не устаје, хоће да удари још један ђелин-пули међу њене извијене, лепо нашаране обрве, па да устане. Једна од оне три, мало час будне, заспала; друге две на такле на прсте филцане, па ударају као зилловима, чочечки, певају, и онако седећи играју. Бела робинџа час гледа у хануме, час баци поглед на своју кучук-хануму (мла-

ду госпођу), с којом се играла као с друга-рицом, час погледа к вратима, изгледа ханум-ефендију, да је подвори . . .

Прилупа капак један, прозорски, а буле и робиња окренуше се прозору, вриснуше и простреше се по поду, да заклоне лице; и стара подиже главу, врисну: а на ову вриску невеста се прену, подиже се, тешки јој се очни капци покренуше . . . врисну и хтеле да скочн, али . . .

Човек један, крупан, у уским белим чакширама, забрађен великим пешкиром тако да му се само очи виде, ускочи кроз прозор. Једним кораком дође до невесте, подвуче јој засукане, жилаве руке испод леђа, узео је у наручје . . . Из груди му се оте глас један, радостан, сличан гласу какве животиње кад се доконала плена . . . Похита кроз прозор с невестом: спусти се, затутње под њим земља . . .

А онај велики пас у дившар-авлији чисто помахнита: лаје, трза се, прескочио би још толико високу ограду, растргао би десеторо а то ли једнога, али заман! Јанац је грдно дебео, причвршћен је великом халком за гвозден клинац . . . Стара буда не устаде, не пусти гласа од себе, а однеше јој невесту! Оне две и робиња ударише у вику, али доцкан: човека је с невестом нестало . . . На вриску и

вику ханума и робиње, све се избудише, појурише. Фати-султан-ханумина мајка прекиде молитву, заборавивши да је то велика грехота, па полете кћери у одају.

Али камо јој кћери? . . .

Још јој људски и не казаше шта је, а она чула косу, гребе лице, грува се у груди и виче из свега грла:

— Султан'м! К'з'м (Султанијо! Кћери моја)!

Пашиница напала стару: пита је, пита, а она јој не одговара, но је само гледа и пушта неке чудновате гласове. Од силног страха — онемела! И оне две младе хануме, и робиња, више говоре покретима руку и главе но устима: показују према прозору . . . Досетише се шта је, тј. да им је неко украо невесту. Вриска жена и писка деце разлеже се; силна врева! не зна се ни шта која говори ни шта која хоће; траже бошчице с јашмацима, с хаџинама за дан, па никако да их нађу. То јест, нашле су их, али не знају чија је која. Своју фереду узима, а не познаје је; бошчицу држи, а тражи је! Неке синирли (нервозне) — њих је доста — пале; ухватила их трéшња, а не смеју поискати чашу воде, да не би, проговоривши, језик прегризле. „Аман, Јараби (Господи)! шта би, Боже!“ чују се дивљи узвици. „Аман, ага!

Аман, моја деца!“ У часу забуне, осим несрећне мајке, што из свега гласа нариче и помиње име своје јединице, ниједна не мисли на украдену невесту: папаница жали свога сина; јенђе помињу Лесковац; онима се с девојачке стране чини као да су поубијани сви грађани Прокупља, попаљени сви домови, па свака своје жали, над својим добром нариче; жури се да је што пре код своје куће, макар изгореле, крај својих, ма и мртви били. Једне појурише на улицу развијене! друге, оне што ни усред бела дана не иду улицама без пратње, похиташе у ово доба саме!! Жене!... Буле!! Кад пуста осећањима на вољу, некад дивљац; кад мисле, пре ће заборавити правила доброг понашања најпросвећеније жене, но оне...

Од вике, вриске, писке, од урнебеса, пробудише се Ахмед-хаџузове слуге и похиташе, по наредби Шемси-пашинице, по пратњу Шемси-пашину. И Ахмед-хаџуз се пробуди, па кад чу шта је било, истрезни се; распитује куд оде непознат пљачкаш, харамџа. Сам би ишао да тражи кћер, а не зна на коју ће страну; пођоше сејмени једни к Лесковцу, други к Нишу, трећи к Топлици. Они што пођоше к Топлици, брзо се вратише на казују Ахмед-хаџузу да су срели неке кирџије, и да су од њих чули, како је у свитање

пројездио друмом на арапском ату, у кога су копите обавијене белим крпама, старац један, крупан, дуге беле браде; за се је бацио кадуну: на лицу јој био пешкир, па се смакао, те су видели да је телејисана; а по руху су познали да је из куће богате.

VII

Како је украдена Фати-султан, киша не-престано пада, а мусломанке међу собом говоре да су то сузе девојака са седмога неба, што је Фати-султан несрећна.

Одмах по Светом Илији. Изгуби сласт бостан, и све воће. Духа с околних висова по-маман ветар и наноси кишу кроз прозоре, рђаво затворене, у одаје, у џамли-ћошке. Покисле кокоши су на седалу пре вечерње. Мокри вранци цакају испод широке стрехе, одакле се киша лије. Гугутке се из својих котарица не мичу; а псима се носи храна у њихне кочине. Сокацима, кривим и уским, много кађавим, осим симиџија, бозаџија и оних што воће продају готово више никога. Они набили џак на главу, и прођу једанпут махалама пустим. Јутром се отвори покоја дрвена капија, тешка, пуна воде, изиђе дућанџија какав, занатлија, и похита, увијен у јапунце, или с џаком на глави, у дућан; у вече се враћа. Пред вече се јаве сокацима мусломани, не ходећи као обично тихо и до-

стојанствено, него брзо, погурени под разапетом чадром; иду у џамију на молитву.

Једне куће по вас дан празне, друге пуне; скупљају се хануме на разговор . . .

А о чем говоре хануме ?

Како дође из Цариграда Ахмед-хафуз, о њему па о њему. Прво, убио је својега чифчију; после, опет тако; после, воли му се кћи с мула-Халимовим сином; после, венчала му се кћи с мула-Халимовим сином; после, убили му зета; после, удаје му се кћи за Шемси-пашина сина, и најпосле: „Не украдоше Ахмед-хафузу ата из ахара, ни из авлије загара, него чедо, кћер му украдоше. Вај, чуда! Вај, вај, вај!“ Све о хафуз-Ахмеду. Ни ко у неком граду мање да седи, ни да се о њему више говори.

Како је Фати-султан нестало, нигде у хафуз-Ахмедову комшилуку дахира, ни саза, ни зила, нити се гдегод песма чује. Тишина. У мусломана је обичај да поштују тугу ближњега, да не певају кад им ближњи плаче. Али ово сад није обичаја ради: јер с обичаја се не плаче, с обичаја се не уздише; а ево где комшилук, где хануме, где чак и Арнаутке из фиса мула-Халимова, што живе у Прокупљу, а познавале су Фати-султан, плачу и уздишу: цело Прокупље жали несрећну девојку, кћер хафузову.

И у хаџуз-Ахмедовој кући тишина. Истина, једне хануме долазе, друге одлазе, али све тихо и полако. Са „чадром“, кроз капцике, из целе махале, од јутра до мрака: остављају у предсобљу мокре чадре, фереџе. скидају пред собним вратима обућу, па улазе у собу (необучене, незакићене, чак неочешљане) тихо, ћутећи, и поседају према мајци Фати-султан-хануминој: не цуше. Чини им се да су у кући где је куга све поморила, па им је жао, тешко, и страх их је. Обилазе хаџуз-Ахмедовицу, а ниједна се не усуђује да узнемири тужно-свечану тишину, да се обрне макар с једним питањем Фати-султан-хануминој мајци, или да је тешки, да је подсети на к'смет, на Алахово Писмо, тј. да никогa не може снаћи друго, до оно што му је писано прстом Алаховим по челу, кад је на свет дошао.

Како да је тешки? Да јој је кћи умрла, да јој се зна гроб, и да проговоре коју: али овако... Шта да говоре?

Бедна старица! Ситна, мршава, с очима утеклим у главу, збрчкана, много, не од старости, него од невоље; (како се удала она не зна за мртно проведен дан, сат, увек у страху, да јој се муж не опције, да не виче, да не нападне кога.) Потамнела, земља је попала, као да је годину дана сунце није ви-

дело, као да читаву годину из постеље није устала. Седи, јадом саломљена, у једном куту оне одаје где јој је кћи „телејисана“, у свиленој дугачкој антерији с кћерине свадбе, и провлачи бројенице кроз прсте, шапће нешто, шапће, вађда молитву. Нити се од тада свукла, нити је легла; плакала, кукала, бусала се у прси, чупала косу, своје седе аврапе, па се уморила; села ту, рапчупана и угрухана, па готово више није устала. „Ни филџан кахве још није попила, ни цигару духана, ни бардак воде“, шапћу оне три робиње у предсобљу ханумама. Па ни слушкиње се још нису пресвукле, ни робиње. Постеља где је Фати-султан телејисана још је насред собе; још је крај ње онај бакаран мангал, пун пепела и угљевља, уместо жара; још је око ње прибор за телејисање, мали жути тасови с варком и ђелинцули; још је поред ње кутија с дуваном; још испретурани јастуци где су оне с девојачке стране спавале; још нису затворени прозори, ни онај кроз који је однета Фати-султан. Јастуци крај прозора мокри, и застирка на миндерлуку, и нико на то не мисли; нико не склања с ћошке испретуране филџане и цезве, разбацане зилове и дахира, ни мангал, ни скупља ону гомилу мокра угљевља. (Изврнуо се мангал оно вече, у оном

чуду и забуну, па нека изручила ибрик, да жар угаси, и то још тако стоји.)

А хаџуз-Ахмед још није стао. Иде, тумара сокацима као луд, па тек застане, премери сокак погледом, као да кћер тражи. као да чека да се која капија отвори, да изиђе Фати-султан. Не понесе чадре, те му зелена чалма скроз мокра, и кафтан циметове боје мокар. Мутне су му и подбуле очи; подбуо у лицу; обрве беле, дугачке, надвеле се над очи сасвим; дуга брада, проседа, округло подшишана, затренери кад се узму грчвити танке, изгореле усне. За толиким животима до сад сузе не пусти, а сад за једним кнпом их лије. Па бар да се опије, заборавио би своју несрећу; али како да се опије, кад ово два дана ништа не пије. Није по два дана онај који се није трезнио, који је, како причају улазио у бачву, те се у вину купао. Ходе до ноћи, тад долази, и онако мокар сруши се на шиљте, у једном куту селамлука, и хуче ту, хуче сву ноћ, док га најпосле сан не савлада.

— Нико му се није хтео ни смео светити; сви остављали на Алаха. А он како се свети, ето. Страшна ли је твоја освета, Аллах! говоре мусломани, са страхом.

Књига не престаје, а буле окупиле „леш“.

— Има леша у Топлици, није друго. Да

се Фати-султан није удавила . . . Аман, Јараби!

Кад изиђе из дворшпта хаџуз-Ахмед треће јутро, он виде пред својом капијом неколико Арнаутина. Један му од њих, најстарији, узе нешто живо казивати, а он испрва ништа не разуме, као да је пијан, или луд; па се прибираше, полако; и освести се . . .

Прокупчани су видели где оде с Арнаутима к Топлици.

VIII

Освану недеља, турски пазар, четврти дан како је Фати-султан нестало. Сунце сину, те затрепта по трави и цвећу крупна роса; удесише веселе тичице, сухих крила, песму као у пролеће.

— Нема леша. Са седмога су неба плакале девојке три дана и три ноћи за живом Фати-султан.

— Украде мула-Халим Фати-султан.

— Украде арнаутски мула турскога хафуза кћер!

— Рођаку цара царева!

— Није, није украо ни хафузову кћер, ни рођаку цара царева, већ нашину снаху.

— Кадуну Шемси-нашнина сина!

— Ако није одведена, била је венчана.

— Јазук!

— И бап је сам украде. Кроз пенџер на на ата... Кириџије су њега среде.

— Онако стар сам!

— Баш сам... Како му је бела брада: има деведесет.

— Сто.

— Нема, кћери, нема више од шездесет, шездесет три, па може бити озго још једну, и две. Кад сам ја била девојка, он је био бећар . . . Аман! Висок као селвија, очи му као у шаина, веће самур, уста стамболски дивит! Кад узјаше ата па прође прокупачким сокацима, женама вечера загорева, невестама се јувка цепа, девојкама пбришним мрси, удовицама памет померава . . .

Ха-ха-ха! насмејаше се буле, први пут како је Фати-султан нестало.

И наставише:

— Сад је Фати-султан у мулиној кули. Звао је њена оца јуче, да је види, и да је утеши . . .

— Како утеши? Веле полудела, од страха.

— Вај, млада! Вај, лепа! Вај, од соја! а толико несрећна!

И још се нешто говори, то јест, не говори, него тајно шапће. И људи и жене о овом говоре шапатом, све у двоје.

— Ако је ово истина, како ће грдна пашиница међу другарице!

— Куд ће паша од бруке? И шта ће?

— Да се бије.

— Како ће с Арнаутима на крај изићи?

— Убио је мула-Халиму сина, па сад нека испашита.

— Ћути! Ко сме о томе? Паша је, није маскара.

— То јест, глава. Али и главу могу по глави, кад се много похаси.

— Она би тада репом.

— Змији жапац није у репу. И после зар мислиш да су с овом осветом Арнаути готови. Јок. Ништа без крви. Крв за крв. Пашина сина за сина њихова поглавара.

— Аман, ћути!

— Мули жалост, наши срамота: хајде метни ово двоје на теразије. Ама, ко би био луд да мери перо с оловом?!...

IX

Ко уби мулина сина, чу мула. Ко украде пашину снаху, разабра паша. Јер у недељу ујутру рашчу се по Прокупљу, а до до вече оде тај глас у Лесковац, у Ниш, и Врању. А сутра-дан, још у свитање, стиже паша у Прокупље. „Вала боље смрт, него ова грдна срамота. Кад сам је венчао са својим сином, била је бош (слободна). А сад? . . . Јазук! Јазук! Јазук! . . . Непуштена од мога сина, уладе . . . Хиљаду пута јазук! . . . Ама није. То се само тако пронело . . . Позваћу мула-Халима, и ако није човек, већ вук, гладан вук, па ћу га питати . . . Ако су ме слагали . . ., гајтан“. Ходе, ходе паша по прокупачком сарају, и мисли. Омален, црн, зелених живих очију, испупчених јагодица, проседе, кратко ошипане браде, танка гласа, као у жене; у чоханим, широким шалварама, у високој чалми. Кад хоће да говори, прво зајмури, па тад почне. Овога пашу нису водели Лесковчани и Прокупчани, ни Турци ни Срби. Није био правичан старешина; и

много је показивао свој салтанат, то јест господство, јер није желео да га се само боје, него и да му се диве. да се заштите од његова господства. „Знам га оволишног, ђатиба. Мали, стоји према брегу, па не гледа докле му глава досеже, него упро очи у врх. И ено га тамо одавно, и ако није устрчао, него отпузао“. Хода, па тек застане, зајмурп, гласно мисли: не зна с кога краја да почне. Пјесну длановима. Уђе његов синистер полако, и мало погнут. Он заповеди да се наоружају сејмени, да што пре отиду у Топлицу, под Јастребац, да му доведу мула-Халима, то јест, да му кажу, е га је поздравно Шемси-паша, да му дође у прокупачки сарај. Синистер изврши пашину заповест. И већ до подне опколише сејмени кулу мула-Халимову.

— Поздравно Шемси-паша мула-Халима, да му дође у прокупачки сарај, говори под кулом Суџи старешина сејмена.

— Да дође, да дође, ха-ха-ха! одговара с прозора куле главом мула, и насмеја се грехотом, а његове се слуге уплашено згледаше.

Поглавар арнаутскога племена Војњака! Крупан, наочит, с дугачком, као снег белом брадом, а с лицем свежим, готово без бора, с оком црним и крупним, што с маха на мах сине као у младића, не младића просвећена

ума, него дивљака; па она његова гласина нарочито кад је љут...! Старац, а док му не погибе син, играо се јуначких игара с топичким момчадма; надсекакивао је све младиче из племена кому је он поглавар. Смеје се само кад је врло љут. Кад се некад пред кулом насмеје, грохотом, да гора одјекује, па Арнаути чују, било у по дана или у по ноћи, одмах се спремају за „кавгу“, цуне пушке, општре јатагане. И није дирао никога; али ко њега дирне, тешко томе, не окани га се докле га не сатре. А кад му год дође селам (поздрав) од сараја, то јест од паше, иде, одмах; тако у младости, тако сад. У лов је полазио само на вуке. „Ни на њих не бих, говорио је, кад бих имао овде себи равне, арслане“. Његов фис, то му је његова породица; нази га као отац. Па чак у кули готово ништа више него у арнаутским кућама, да им не буде жао. За Вајрам отера у град читаво стадо овнова, те подели по сиротињи, арнаутској па и турској, и многима пошље по врећу брашна и ћупче масла; купи им рухо. Жене су га много волеле, не толико што је био леп, колико што је био јунак; а и он је жене волео; женио се седам пута. У двадесет седмој имао је четири жене (једну у Прокупљу, једну у Дубову, једну у Житном Потоку, Исмаилову мајку овде). Јед-

ну отера; шест му умреше (најмлађа, којом се бејаше пре три године оженио, умре преклани; и веле да је хтела постати мајком). Кад стаде сатирати сакагија нишког паше хергелу, Нишлџије се Турци међу собом шаљаху: „Нашем се паши не држе коњи, као Војњачком мули жене. Од седам жена имао само петоро деце. Сад једно. Ни једна не беше из његова фиса. „Грехота,“ говораше. „Жени ли се отац ћерком?“

Сад мула, кад чу пашино поздравље, посла телала да му сазове Арнауते; а он се узе полако спремати. Обуче се у „карпусчоха“ чакшире и џамадан, у чепкенли-гуњ срмом везен; први пут је обуо жуте чизме које је добио на дар од скадарскога паше, Арнаутина; поврх аџемскога шала опасао је силај, па наместно ваздан кићене пшштоље и јатаган; метну на главу нов ћулав и тунус фес. Затурно фес и ћулав, те му се види обрцјано теме. Стрча с куле, назва Бога Арнаутима; они му Бога прихватише и продераше се, дивље:

— Алла! Аллааа!

Одјекнуше брда и Јастребац:

— Алла! Аллааа!

Приведоше му вранца, ата пастушаста, паметна ока, танких ногу а дугачке гриве и репа, с кићеном опремом, с абаијом ве-

зеном жеженим златом. Кад опази мулу ат зарџа, трза се од сеиза, и одмах се зачу силна вриска; одјекнуше брда и Јастребац. Мула га нежно омилова, попљескав га по танку а дугачку врату, као у лабуда, па се вину на њ. Опколише га Арнаути, крупни као горштаци, опаљена лица и дугих брка, раздрљени, жилава врата и изгорелих од сунца прсију, у уским, белим, сукненим чакширама, ишараним црним гајтанима, у гуњевима, неки у белом ћечету, неки у фесу и пешкиру, сви у опанцима. Стаде вриска пастушастих атова, бију земљу копитама, и само што их додирнуше стрменом, раширише ноздрве, полетеше; па и они мали коњи као ластавице су. Затутњи земља. Лети блато у висе копита атова и чилих коња, искићена чела и груди, прља им сапи, гриве и кићену опрему. Сејмени јуре за Арнаутима, погледају се час-по међу собом, и ћуте као заливени, јер виде да и над њиховом силом има сила. Уђоше у Прокупље.

Чује се топот; врште атови, фрчу коњи а алачу Арнаути.

Све живо похита да гледа. Жене се прибише уз кафезе и пробушене ограде; људи, који бејаху код куће, изиђоше на капију, пред дућане, у чаршији. Жене се бусају у прси и моле се Богу да се „на кавгу“ не

окрене; људи, уплашени, ћуте. Јер сад нису замешали репови, него главе; турски паша с арнаутским мулом.

Кад стиже мула-Халим пред сарај, при-трчаше пашини сензи те ухватише под њим ата: скочи мула као младић. Право каже она стара: нема мула више од шездесет, шездесет трп; а да су га хануме сад виделе, како скочи с коња, кад устрча уз сарајске степенице, рекле би: преварила си се, стара: нема мула ни шездесет ни педесет; рекле бисмо да је од двадесет пет лета, да му није брада бела, дуга.

У једној великој а ниској одаји, са вратима на свод, са шареним таваном, и миндерима околу зида, на високом тахту, као неком престолу, на штџету покривеном медвеђом кожом, седи Шемси-паша; прекрстио ноге, загледао се у једну дебелу књижурину, укоричену црном кожом, што удара на мемлу, па као да не чује е се врата отворише, и не види где му се ближи главом мула.

Мулно место није на тахту, али он се попе и загрме:

— Селам-Алећ, папо!

— Алећим-Селам! одговори паша, својим танким гласом, устајући, јер се у поздраву помену име Божје, и што нема поздрава, како верују муслманци, који није од Бога

дошао. Затим паша седе, а и мула, према паши, и ако му овај не рече да седне. Паша ћути, мери муду; мула ћути, мери пашу... Грдно се закрвавише мулине очи! Грдно су му страшни погледи. Ћуте, гледају се, мере се, и најпосле паша рече:

— Ама, море, је ли истина да си ми ти украо снаху?

— Ко је море?! цикну мула као гуја љута, а рука му паде на јабуку мале пушке.

Паша се помаче и чисто понизно изусту:

— Мула-Халим, је ли истина да си ми ти однео снаху?

— Истина, пашо. Ама зар Фати-султан није била пре моја снаха него твоја? пита мула, својом крупном гласином, гледајући пашу закрвављеним очима и примичући му се.

Паша се помаче, и изусту:

— Беше, мула, ама... Од Алахова Писма не може се да...

— Питаш за снаху; а ти си мени, пашо, крви дужан, рече мула, не слушајући шта паша говори.

— Какву крв? ... За крв ... не знам ... , ич ја не знам, мула, муца паша тобоже изненађено, а у лицу му не бејаше ни капи крви, и целим телом задрхта. И опет се помаче; мула се примаче.

— Ха-ха-ха! насмеја се мула из свега гласа, а из очију му живи пламен сукну.
„За крв ич не знам! Ха-ха-ха!

— Вала, мула, кажи... Крв... Какву крв? муца опет паша.

А мула:

— Е, пашо! Да сам жена, ја бих ти казао у одаји какву крв; ама сам човек, па не могу. Него ако ти је воља да чујеш одмах, ја ћу... Мула не доврши, него метну руку на јатаган, па устаде.

Паша скочи, и таман да пјесне длановима за сејмене, мула узвикну!

— Јазук! Јазук! Човек! Паша! Глава вилајету! Нећу ја у одаји; по одајама нека се бију жене. Хајде на мегдан! Пушка ти, пушка ми. Јатаган ти, јатаган ми. Ама то нећемо за дуг што ми дугујеш, за крв, већ... Ако си бољи од мене, ено ти Фати-султан, не твоје снахе, него моје кадуне... Ха-ха-ха!

— Аман! узвикну паша престрављено.

— Тако, пашо. Кадуна ми је Фати-султан. Ту беше пуномоћник, ту сведоци, ту онај Сведок што све види, све чује, кад даде пуномоћје, кад је венчапе са мном, с поглаваром арнаутскога племена Војњака... Ха-ха-ха! Пашо, кажи ми хаирли (срећно)!... Ха-ха-ха! Мој пашо! Ти мени жалост, ја теби сра-

моту. Дај теразије, ела! на једну страну метни перо, на другу олово, ела! Ха-ха-ха! засмеја се мула, па настави: „Ово није, пашо, раја, ово су Арнаути: има у години макар један дан, кад се не боје ни падишаха. И ово нису, пашо, Турци, него су Арнаути: раде земљу, гаје стоку и држе бесу. Арнаутину је више једна беса, него Турчину стотину јемина. Ха-ха-ха! . . . Теби, пашо, мало беше твојега господства и твоје величине, па си желео још већи да си. Хтео си у дуг где булбули поју, па си ишао жмурећи, и запао у блато; пошао си да ловиш рибу у мутној води, па си извукао у мрежи змију; тражио си од ђавола челенку, он ти метнуо на главу камен. На глави ти камен, у срцу ти лед: скинућеш га, ако си Бог; растопићеш га, ако си сунце. Име ти Шемси (сунце), ама бадава . . . Ич ми не излази на мегдан, арслан арслана тражи . . . Арслан сам, пашо, нисам кукавица . . . Ха-ха-ха-ха-ха! засмеја се мула још једном, много, и премери папу још једним погледом, и то погледом што у исто време и мрзи и прети, па му окрете леђа, сиђе с тахта без збогом.

Затутњише сарајске степенице и зарџа мулин ат, прими господара и полете, вршштећи. За њим закасаше остали ати и коњи. Цела

чаршија изиђе да гледа арнаутску силу и салтанат (госпство); а подједнако се уплашише и Турци и Срби, кад видеше ражљућена мулу. Арнаути узвикиваху, с времена на време: Алла'! Алла'!

Паша остаде на тахту као скамећен. 2

X

И тако, Фати-султан мули је кадуна.

Кад размота дугачак појас којим је бегаше за се привезао, изнесе је на кулу. Колико се била препала, од Прокупља до мулина села десет пута је снашле и пустиле детиње. Сад лежи обезнањена; над њом плаче мулина кћи, а кропе је некаквом водом две старе Арнаутке, дадије мулине кћери и сина; трећа јој лила олово, па јој сипа у уста кап по кап воде где је олово било.

Она још лежи у незнани, а мула тражи пуномоћнике, сведоке, имама. И чим дође мало к себи, Арнаутке је покрише фереџом мулине кћери, метнуше јој на лице бели јашмак, па изиђоше; уђоше људи: Фатин пуномоћник, сведоци, имам; околише је; узеше пуномоћје од ње, па изиђоше... Венчаше је с мулом с мирном савешћу.

Мула рече паши, е има у години дана макар један дан кад се Арнаути не боје ни падишаха; а заборави рећи, ни Бога. Јер да су се овај дан бојали Бога, зар би тра-

жили пуномоћје за венчање од оне што не зна ни где је, ни ко је она, ни шта је питају, ни шта одговара? И радили су преко закона: пуномоћник јој био човек, Арнаутин један, кога она ни у сну није снпла; уместо да су тражили њена комшију, или рођака, или добра познаника, кога би, кад би јој занскао пуномоћје, по гласу познала, ако га не би видела. Али какав закон? Зар је по закону венчати жену с другим кад је није први пустио.

И... ожени се старац дететом!

Не, ту закон нема посла. А није вала ни грех, рекли би мусломани. И додали би: Био би грех да се оженило дете (младић) бабом. И ово сад није учињено од обести, већ из освете. Јер муда је дао бесу сам себи да ће паши срамоту за жалост...

Трећи дан, а Фати ниш ромори, ни говори, ниш заплака, ни уздахну.

Уз прозоре, без ћерчива и капка, кроз које улази мирис једне велике илијњаче, пуне рода, и илијпске траве, сагореле, сад заливене кишом, на чунаву ћилиму п јастуку сеном напуњену лежи Фати-султан; лежи наузнак, очију полуотворених, лица као восак жута, усана помодрених, у хаљини коју јој је отац за Велику К'на-Ноћ правно. Њена лепа коса, сад замршена, пала јој је

по челу, још телејисану. Па и на лицу јој још тел стоји, колико је могао остати. Не умивају је, или што се тога не сећају, или што се боје да је не расвесте и не подсете на њене јаде.

Нити ромори, ни говори.

— Зар полудела, јадна, од страха, или изгубила језик, говоре Арнаутке . . .

Пуна соба жена̂.

Неки још жању, неки слажу у крстине, неки деду у стогове, а неки већ вршу: пуста остадоше поља, празна гумна, све се то, и мушко и женско, и старо и младо, подигло кули мула-Халимовој; па људи остају око куле, а жене се пењу на кулу, да виде не-суђењу кадуну Исмаил-бегову, мула-Халимовицу, Стамболку, рођаку цара царева. Јер ове просте, дивље „потпланинке“ виде у једној хануми четири, и за све четири су подједнако радознале. Прилазе к Фати на пр-стима, и као са страхом, па чучну, ваде из недара по јабуку или крушку и међу је крај ње не као понуду болеснику, него као прву милост господаровој кадуну.

А од ње се мулина кћи не миче. Црмпу-раста, млада, крупна, руку и ногу као у мушкарца, науснице као у младића, у антерији скројеној по стамболски, коју је у срећно доба Фати скројила. Пуцала је из дуге ципке,

веле, у петнаестој години на једнога кирицију, што им је хтео украсти са ливаде козу мудару, коју је она врло волела.

Милује Фати по коси, и замислила се, као да у одаји никога нема; претура, ваљда, нешто крупно по глави, јер час-по, па јој се чује шкргут зуба, и сукне јој пламен из очију, као оно њену оцу пред пашом, а час-по, па је тако нежна, разнежи се, и плаче, плаче, ни хајући се и милујући све једнако Фати по коси.

Кад Арнаути доведоше хаџуза, па се он стропошта крај своје кћери, и узме је грлити и плакати, видеше да јој се свест повратила; отвори очи, сави руке оцу око врата, љуби му браду, и проговорц! Прва реч коју после три дана изусти бејаше мајка. За мајку оца пита, за њен страх, за њен јад. Хаџуз, што улажаше у бачву, да се у вину купа, трезан; плаче и грли кћер, одговара јој, тешки је, подсећа је на „к’сет“ и на Алахово Писмо и казује да ће одмах у Прокуцље, да јој испрати мајку. Арнаутке гледају тугу и јад, па и ове окорела срца жене, што се нагледале крвних освета, и отмица, чуда и покора, заплакаше.

Хаџуз-Ахмед оде, а не рече мули: Зашто ми украде кћер? И не потражи је од муле, — не смедо, да не ражљути мулу. Бекрија,

луд, али хаџуз, па зна: кад се дивљаак ражљути, разума ни трунке, осећања „без узде и улара“; умукне човек проговори звер.

Сутра-дан угледаше Арнаути кроз своја до пре неки дан тучна поља, кроз ливаде тахтариван, то јест носила, као собицу неку, од дасака, притврђену на две мотке, коју носе четири чифчије бекри-Ахмед-хаџуза, раја турска, Срби, опасани ликом; а дванаест крај носила иду, за смену, и по двојица их са стране придржавају, да се не накрећу. Тахтариван прате неколико оружаних Турака и харемћаја. У тахтаривану је мајка Фати-султан-ханумина. А главним путем сеоским воде Турци, кириџије, неколике товарне коње; носе Фати-султан-хануми постељу, рубље и рухо.

Кад харемћаја изнесе из тахтаривана хануму, и однесе је на кулу, па она узе слабим гласом нарицати, кћер јој опет снађе она болест, стаде јој се грчити и кривити лице, и удари јој пена на уста...

XI

Ахмед-хаџузовица је седела у Топлици по за дуго. Залуд је кћер тешила, залуд јој је помињала к'смет и Алахово Писмо, она, по њену доласку, ока не сушаше; и дању и ноћу плакаше она што за три дана сузе не пусти. А не казиваше мајци за чим плаче, да ли плаче за нашићем, или што се за старца удала, или за Исмаилом плаче. Јер у кули, куд се код окрене, све Исмаилово . . . Исмаилово рухо, стоји сложено у широм отвореним долапима; Исмаилово оружје, виси на чивилуку непокривено. Па ту је међу оружјем и она мала пушка, с искићеном јабуком, где му бејаше рука, кад даваше бесу Фати-султан; све је то тако сестра наместила, оставила долапе незатворене, чивилуке непокривене. И час-по, па зове Фати-султан да се прохода; проводи је мимо коњушницу где је пусти ат брата њена; води је по дворшћу где му је хрт и соко и говори о брату; прича о његову разговору кад бејаше мали, о јунаштву кад поста бећарем, о његову срцу и памети; се-

стра прича, а Фати се и смеје и плаче, смеје се детињој памети, плаче за срцем јуначким.

И мало које јутро да не казује несуђеној снаси снове своје; а толкује их срце сестрино: Исмаила је Шемси-паша убио. Помиње јој привиђење. Сваке ноћи у глухо доба, вели, види мајку; хода по кули, каже, као жива, и све о Исмаилу говори; и трипут је њој, својој кћери казама, да се још смирила није, што Исмаил лежи у гробу неосвећен; и трипут јој је поручила, да ако га не освети мушка глава, нека га освети женска... И мајка, вели, зна да је Исмаила млада и зелена испратио на онај свет, без невоље, тек од обести, Шемси-паша. И ту јој се зачује шкргут зуба, и сукне јој пламен из очију.

Док је Ахмед-хаџузовица седела у Топлици Фати се мало повратила; повратиле је у живот материна љубав и ваздух красне Топлице, испресецане рекама, ишаране бистрим потоцима, пуне бујнога зеленила, што у рано јутро, поливена росом, или пред вече, и у вече, кад месец изиђе, пође небом ведрим, мирише, сва, на копитњак, на омиљен, на одољен, на мајкину душицу, на хиљадама лековитих трава, биље.

И тако. Повраћена у живот и мало разгањена узела је дворити мулу, као оца, или онако стара човека; приносила му чибук,

пунила га дуваном, палила, и гледала старца са сажавањем, јер у њему је она, млада, чиста, нескусна, видела само удвећена оца, и кад уздахне, и кад јој коју нежну каже, и кад је руком омешује . . .

И праштала му. Украо ју је, али не да осрамоти њу, не њене родитеље, него њена највећег непријатеља, крвника, њој мркога. Ово је освета. Макар она за њу главом платила, није јој жао. Како би се она млада, одрасла у кафезу као кумрија светила. Да није било муле, одвели би је у харем пашин, обљубио би јој лице пашин, и онда . . . Да га остави? Или да је била при свести, па да је одговорила пуномоћнику да неће за пашин? Али каква би то била освета? Мало жалости, ни мало срамоте. „Кад желиш да се коме много осветиш, гледај да га осрамотиш“, то је чула од оца, више пута, и у њој се мирној и доброј, милостивој према сваком, што подиже очи к небу кад је когод увреди и узвикује Алла! буди успавана, или, боже, никад непробуђена кћи оца варварина. И час-по, па се сети поруке мајке Исмаилове: „Ако га не освети мушка глава, нека га освети женска“. Ако не може крв за крв, како може, додаје она, и облије јој румен бледо лице.

И повраћају је у живот полако мисли : што ће моћи овде слободно и непрестано на Исмаила мислити ; што ће живети у кули у којој је Исмаил живео ; што ће се шетати по вотњаку по коме се Исмаил шетао ; што ће ходити кроз поље кроз које је Исмаил ходио ; што ће упирати очи у високи Јастребац, у засејане брежуљке у које је Исмаил очи упирао ; што ће бити близу пошумљена брега на чијем је врху Исмаилов гроб ; што ће гледати Исмаилова ата ; што ће миловати Исмаилова хрта и сокола ; што ће љубити Исмаилово рухо ; што ће плакати над Исмаиловим оружјем, над искићеном јабуком мале пушке где је била Исмаилова рука, кад јој је давао бесу. И врховима својих нежних прстију додирну место на лицу где је Исмаил додирнуо, на их тад љубљаше, много, и страсно . . .

О, како сад себе воли, зато што ју је Исмаил волео ! . . .

А једно вече, појави се на јасно-плавом небу топличком пун месец. Ваздух је благо заталасан, те се повијају травке, пригињу једна к другој, као да се разговарају. И диже се мирис кроз свежину вечерњу са ливада загрејаних дневном жегом, диже се као дим тамјана из кадионице, испуњава поље, села с кућицама арнаутским, покривеним и сла-

мом и каменом плочом, чији кровови провирују кроз зелене вотњаке. Мукаће гојних крава и волова, блејање оваца, лавез паса, жагор, али све мање, тише, полако нестаје, изумире, док не завлада дубока, мртва тишина.

И дан свршава као човек.

У ливади, близу мулине куле, под великим бором једним, што шушти, и као да се с дусима разговара, седе Фати и Исмаилова сестра, замишљене; а попси зрнчу, свици по ливади трепере као по небу звезде, као кандила која је природа и доле припаљила душама невинно изгинутих, што блуде ноћу, на месечини, жељне овога света.

Тишина, дубока, мртва. Нигде никога пољем, у ливади, те Фати, наслоњена на груди Исмаилове сестре, ушпире очи у месец над Јастрепцем, што је обасјава, и кроз борове гране сипа сребро на њено бледо чело; и сања, на ружној јави сања најлепше снове.

Кад се виле хватају у коло а дуси блуде земљом, на месечини, сања и мање болно срце, и не оволико растужена душа; сновима се заноси љубав...

... У Прокупљу је. Сунце се тек помолило, а топло је, летње, те се испаравају цветне лехе, залпвене и синоћ и јутрос, мирше земља... Чује се топот коњски, из

далека: душа слухти, срце дршће . . . забеле се лабуд, широка хаљина, затрепташе везени тоглуци . . . Прибила се уз кафез, сама је, слухти, дршће . . . зажариле му се румене јагодице, пламен, сијају очи, две звезде, више, два сунца . . .

. . . У Прокупљу је. Чује каменчић, так!... Душа слухти, срце дршће, вратаоца се отварају, полако . . . забеле се широка хаљина, затрепта злато на кадифели-џамадану . . . Слуша глас, њој мио; гледа очи, њој драге; осећа на лицу топле прсте, и на уснама пољубац, топал . . . први и последњи, једини . . .

. . . И види свадбу. У свечано рухо обучени људи, искићени коњи; пред сватовима велики барјак . . . трка, вриште ати; зурне и бубњеви, пушке . . .

. . . У Топлици је. Код њега је, с њим дању, и ноћу, у кули, и у овој ливади, на месечини, кад силно мирише копитњак и мајкина душица, под овим бором, што шушти, и као да се с дусима разговара . . . Тишина, дубока, мртва . . . чује његово дисање, и осећа његов дах, топли, на лицу, на уснама, удише га као зумбулов мирис, пије га као ђулов сок, опија се, заноси се, а очи се склапају, саме . . .

. . . И видела му душом гроб, на врху

пошумљена брега пред Јастрепцем, и узди-сала је, и ронила је сузе низ бледе образе...

Враћала се на исте мисли небројено пута, час из почетка, час из средине, и на ове при крају, па се и радовала, и плакала; нај-после се заморила, отежали јој очни капци, она их с муком отвара, и сања, али не више будна, него као у бунилу, у полусну...

Јастребац јој није планина, него цин, цински цар, кога до сад нико није видео, само га она гледа. На глави му у место кру-не сахан, из кога се лије сребро и пада кроз борове гране на њене очи... Капци су јој тешки, склапају се, она их отвара... И цин, цински цар миче се... то је Исмаил... Чује ход из далека... На глави му сахан из кога се лије сребро и пада кроз борове гране на њене капке... Шушти бор... шапат је то, Исмаилов, дисање, тако јако, све јаче, као да су се скупили око ње сви ноћни дуси... Мириси копитњак и мајкина душица... дух је то, Исмаилов, мирис тако јак, све јачи, као да је ту башта онога све-та... Из онога сахана пало је сребро, не, олово на њене капке, очи су се склопиле... Не сања више будна. Није више бунило, ни полусан... Сан је сад...

Заспала је, на грудима Исмаилове сестре, али опет Исмаил. Отворио се гроб... Зба-

цио је Исмаил са себе бело платно. . . У руку је у коме га је живога гледала. . . Леп! Даје јој бесу да неће никуд од ње. . . Гроб се за-творно. Белег су однели Арнаути некуд да-леко. . . Чује му глас, бесу јој даје. С њом ће увек, овде, у кули, врло великој, дивној као падишахов сарај, коју је обасјало, сву, сунце, од Јастрепца, око које су џамије, ви-сока минара с кандилима, испрва као свици по ливади, после јасна, и много као у ноћ што се зове Кадр-Лејле, где је пуно света, па све лепо обучено, све весело, све се ра-дује; а Исмаил чучи пред њом, подигао руке, хоће да је загрли а не може, онај га свет гледа; и она диже руке, па опет их спушта, свет гледа. . . И загрлише се: цикну, стеже Исмаилову сестру око врата, да је удави.

— Фати! Фати!

А као одјек и на њену цику и на Ис-маилове сестре речи зачу се рапав, стра-шан глас. Продера се сова. Арнаутку обузе језа каква никад није; заклела би се у гроб брата јединца, да се та тица злослутница продера с куле њезина оца.

XII

У Лесковцу, на десној обали Ветернице, диже се Шемси-пашин конак, двоспратна кућа једна, врло пространа; одаје, одајнице, ћошке, софе, горе; доле трем и одаје за послугу, под селамлуком мушку, под харемом женску. Око конака врт са шадрваном између лега, за уживање и праће пред молитву, и велики вотњак са свакојаким воћкама и чардаклијом с једнога краја на други, с јабланима око зида и с читавом честом од јасмина, где би се лако скрпо човек, и крио за дуго.

Конак је, нарочито тамо где је харем, врло лепо намештен скупоценим застиркама и јастуцима из Смирне, завесама из Дцјарбекира, персијским ћилимима, огледалима са стакленим оквиром од сто боја и стотину шара. Најлепше су намештене у харему три одаје, једна с улице и две из баште, где пашиница госте прима, што се турски зову мусафир-одаје; а још лепше су намештене сад, кад ово причамо: зидови су им, од

пода до тавана, покривени красним и богатим Фати-султан-хануминим даровима; позлаћене арабеске на тавану сакривене су свиленим материјама, златом везеним, махрамама много шареним, кесама кићеним, газовима, оним што је било најлепше у великом Безистану цариградском, и што су везле три сиротице, Туркиње из Смирне, како причају буле, три године. У дну једне мусафир-одаје сложени су душеци, јоргани, јастуци, све свила и кадива, све везено златом. У дну друге мусафир-одаје читава кујунџиница, зарфови од сухога злата, с рубинима, крупним смарагдима, сафирима, кутије од срме, и један чибук, с великим ћилибаром, за Фатина ђувегију, све филигран рад; па силно посуђе, па легени и ибрици од правога сребра које Турци зову срма-ђумиш. У трећој мусафир одаји, с улице, чивилук велики, заузео цео један зид: педесет „ката рубе“, све свила из Дијарбекира, све вез из Смирне. А Фатина спрема, и рухо, дарови од Солуна до Прокупља, донети су на двадесет коња, буле причају.

Колико је дарова и спреме види се, што је тим украшавало ове три одаје десет жена уз припомоћ слушкиња десет дана. Одаје се бејаху претвориле у радонице: лествице, чекићи, гвоздени клинци разне величине, па

ковци, жице; а хануме као садашњи тапетари; оброк им је био одмор; некад се прошле без оброка, јеле с ногу радећи; и ноћу радиле.

А кад ово би готово, пашиница пусти глас, да је свакој жени, без разлике вере, слободно доћи и видети, те поврвеше жене, Туркиње, Српкиње и Јеврејке, све које нису позвате пашину сину у сватове. Остављајући обуће још пред кућним вратима, пеле су се на чардак, улазиле у те лепе одаје и гледале чудо од лепоте, и од богаства, збуњено, не умејући одатле пзићи, док их не опомену пашине слушкњице е им ваља ићи, плакаће им деца, остаће им мужеви без вечере, па ће бити грђене.

Једне су долазиле, друге одлазиле, тако по вас дан, неколико дана пред свадбу; а пашиница се појавила каткад, прошетала кроз те одаје, с дугачким скутом свилене јој антерије, држећи главу високо, на прстима, и крећући плећима по стамболски; прошетала се као паун... Висока, танка, очју плавих као море, трепавица црних као ибришим, дугих као крила ластавице; млада, једва да има тридесет једну-две; родом из Сирије, из града Алепа, кћи некога паше, Турчина; па ипак јој буле, Лесковчанке, споре племство, за то што је много охола, јер веле да је од краја „видела“, не би имала велики нос, то

јест, не би била охола, него би са себи равним кадунима љубазно, с малим благо, са сиротим нежно.

Прошетала је каткад, а ни с једном није проговорила, чак ни једну није погледала, па ни онда, кад су додиривале земљу, врховима прстију, где је поруб њене антерије дотакао, па тад приносиле прсте к својим уснама, што је значило „љубимо ти скут, ханум-ефенди“. Јер те што нису звате њену сину у сватове, она је пресудила, е нису ни њенога друштва достојне, а камо ли њој равне. Њој је писано овако, њима онако. Бог дели срећу, а апчија чорбу, па нека им није на њу жао. А оне које нису њој равне, и које стоје према њој као земља према небу, а с којима се може разговарати, па чак и проћеретати, то нису хануме из махале, кадуне каквога занатлије, дућанције, или, рецимо, онако некога радника, већ робиње, и беле и црне. С првима је, по мњењу „правих турских племићка“, хануми од оцака (од колена) срамота говорити; с другима севап. И прву и другу уредбу, веле, нису писали великаши, не дај Боже, него Бог; и прва и друга уредба није пуштена с каквога земаљског престола, него с небеског, исто као оне четири књиге, из којих се човек учи да верује и

љуби Бога, и како ће му се судити на оном свету за рђава дела.

Племство, господство, господство, племство, на то се паша полакомио, стога дао душу ђаволу; за то се пашиница гордила, поносила се и онако поношљива. Ниједанпут није рекла: жени ми се син хафузовом кћери; сто, двеста пута: биће ми снаха рођака цара царева. Да се онда мање гордила, било би је сад мање срамота, и не би пролазила кроз одаје као петао кад му покисне перје.

„Ко ходи по земљи, а гледа у небо, па се сплете и падне — врло је смешно“.

Пашиница је знала добро ту турску пословицу, а није се ње ниједанпут сетила. Али откуд је мислила да ће се сплести и пасти, кад јој се пут којим је за пашом пошла чинио раван као тепсија. Јер она је знала да је Фати-султан била венчана, да јој је потинуо младожења, и да је она остала слободна. Толико знала. Мање него други. Муж јој није причао ни нешто што је, по мњењу Турака, жени за причање, а камо ли овако што. Гордила се, поносила се, па сад? Док се паша не врати из Прокупља, све је нешто лепо очекивала, све се добру надала, те није дирнула ништа ни од дарова ни од спреме, кад би се понова свадбовало да је готово; а кад се врати, па јој каза шта је и како

је, код кога је Фати-султан, да је кадуна другога и ако није од њихна сина пуштена, и, најпосле, шта мисли мула-Халим, то јест, да му је сина он убио, срце јој за час стаде, свест је остави . . . Кад ништа нису имали с мула-Халимом, плашила је његовим именом сина, кад је био мали, а и сама га се бојала; а камо ли сад. Кад се мало прибратид, стид је обузе. Куд ће од бруке! Срамота је чак и од слушкиња. Јер што мула узме, не врати. А и како да врати кад је ту венчање! Венчао се с невестом њена Бал-беја! „Јазук, јазук! Опет јазук! Има ли правде и закона! . . .“

Пође одајама како никад досле. Не гледа у слушкиње, а заповеда им, не заповеда, него наређује, као кћерима, или млађим другарицама, да што пре поскидају и склоне спрему и дарове. „Нека ти се донесу, кузум Есма, мердивене, па чеврета . . . чевре по чевре, јаглук по јаглук с тавана у сандуке, оне . . .“ не може да рече „Фати-султан-ханумине“. Одмах, ханум-ефенди! одговара Есма понишно, и хита. „А ти, ђозум Ајше, душеке . . . душек по душек, јорган по јорган из мусafir-одаје у сарачану, тамо . . .“ не изусти „камо се у годину дана једанпут улази.“ Досад заповедала преко дебелоуснате прне робине, Ђултер, а сад сама! Слушкиње раде

и чуде се што сама заповеда, што не креће плећима по стамболски, што не држи главе високо, и што ходећи стаје целом ногом. Колико је год слушкиња, свакој је понешто наредила, свакој покоју благу рекла. Лепо, и као некако другарски, с њима, да јој се тајно не подсмевају (јер јавно не смеју), и да деле с њом оно што јој зацело на лицу читају, бригу, страх, и стид. Али како ће оне баш све опазити, кад је у „светло лице“ никако не гледају, није ред, већ одговарају погнуте главе и спуштених очију.

У овој кући, до пре неки дан веселој, сад брига, страх и стид, а кад би се нешто ово мерило, ко зна шта би претегло. До пред свадбу сваку ноћ, до зоре, сви отмени хареми, и свирка, песма; а сад нико, и ништа. Тишина. Крај капије је непрестано капиџица, млада Циганка једна, па чим прилупа халка на капији, или звекир, она одшкрине капију и тешка се: „Вај! вај! Јазук што ћете се по овој врућини вратити: ханум-ефенди није код куће.“ Гошће се враћају постиђене; јер у отмених је Турака обичај примити госта, и казати му ако није домаћин (или домаћица) код куће пошто је сео и одморно се. Пашиница покварила обичај, да би се сачувала од погледа тајно подсмешљивих, и запиткивања својих пријатељица. И после, она није

могла примити хануме, јер јој је у харему син.

Затворила момка као девојку, па га не пушта. Није јахач, није стрелац, али је мушко, младић, па би му тешко било у харему, да није са женама научио. Материн јединац, одрастао у харему, да је увек мајци пред очима. Сад је ушао у седамнаесту, а до пре три године ишао је у женски хамам. с мајком; до пре две године излазиле преда њ девојке, развијене; купао се са женама као жена, играо се с девојкама као девојка. И ко зна, још би, да се мајка не сети е је човек. А ево откуд се тога сетила. Увек се играо с робињама, с црнкињом Бултер, п Черкескињом Замбак; час задиркивао једну час другу, час их вукао за витице, час их штипао за образе, час угризао за руку, час ударио по плећима и грудима, час их затварао у једну сасвим мрачну сарачану, нарочито Замбак-робињу, и није је пуштао отуд док не обећа да ће се играти с њим Шећер-Шербет; а понекад се и он с њом затворио, па је тамо плашио, откидао од једнога старога динћурка самур, па јој то метао у недра, вичући: Сичан! Сичан (миш! миш)! Али једанпут дође Замбак својој хануми на тужбу плачући; а кад ханума саслуша девојче, отеже: Аааа! И забрани сину да

се затвара са Замбак-робињом; а у вече рече паши е је време да се хануме крију од њихова Бел-беја — пропевао петлић . . .

Џафер, или, како га родитељи од милости зову, Бал (мед), висок је, танак је, очију плавих, трепавица црних, науснице као угљеном направљене. Леп, пста мајка. Час је обучен као војник, час као софта, данас као Персијанац, сутра као Черкез, сад јерлија... Писмо је учио код куће. Мало пише, у сарају, код оца, много се игра ораха. Страстан је играч ораха, и страшно гледа превртање голубова „на дванаест глава“ и бој петлова. Голубарник му је пун голубова. Сваке године спреми по једнога петла за бој. Лани му петао био надбивен, и ту је проговорила азијатска крв, хтео је својега друга, кога је био петао „победилац“, ножем посред срца, да га од тога не задржаше Турци што се бејаху скупили да гледају бој петлова. И јахао је каткад, али не на ату, него на једној дивној мазги, длаке као атлаз, у самим златним китама. Кад би отишао у Прокупље, пројашао би, обично, кроз све турске сокаке; а на сапима мазге држали су руке сејмени, обучени у празнично рухо; околу их је било још, као да су посадили на мазгу дете, на паве да не падне. И Фати га двапут видеља, на мазги, прошао је мимо њене кафезе, и

чула је да су њене другарице узвикнуле е су му очи зумбул, е су му уста ђул; видела да су се удариле у груди кад је за угао замакао, али она није ништа осетила, јер Исмаилово јој је лице било урезано у срце прво, те јој било као она светлост што јој допре до зенице ујутру, кад се пробуди и очи отвори.

Затворила га мајка као девојку, јер зна како се Арнаути свете. Пашу су, како она верује, набедили, али ко ће то доказати оним дивљацима. Излетеће неко преда њ усред бела дана, па... После ће га сакрити на бесу, и ништа. А и кад би га ухватили, каква би њој вајда била, кад... Материно срце не сме дађе.

Пашић, и ако млад, и ако размажено лане, није видео Фатме, а у њу се заљубио: причала му мајка, и робиње, и једна стара беговица о њеној лепоти много. Нестрпљив био. Црна Бултер пребројила колико је дана до његове свадбе, па толико зрна пасуља метнула у чпаг његових широких шалвара; и чим би устао ујутру, а она: — Избаци једно, Бал-беј. Тако данас, тако сутра — остало једно, а он се радовао као дете играчки, као што се радовао кад му петао осветла образ. — Сутра ту! Али ето шта му је то њему драго сутра донело!

Тешко му је било што их је то снашло, и врло му жао било. Кад му мајка казала код кога је Фати-султан, плакао је као женско; а после се стидео, чак и од црне и беле робиње. Залуд су га звале да се играју ораха; нити се играо, нити се с њима разговарао; метнуо би шиљте на праг сође, па би ту сео, и наслонио лактове на колена а загнурио главу у руке, и по читав сат тако остао. Смешљао је, тако, седећи на прагу, како би се осветио мули, и што му набедно оца, и што му украо невесту, што се венчао с њом. Али како да се свети мули он, што плаши робиње мштем, а и сам га се готово боји, нарочито пацова, кад се појави пзненада, из преграда под долапима, у оној одаји где с мајком спава.

Туговао, стидео се, и, најпосле, шта ће, узео се играти ораха с црном Бултер и белом Замбак; а оне му све угађале, више него пре, зажмуриле су кад би год њихов „ојнак“ растурио његову „купу.“ Игра се с њима у вотњаку, под једним великим шам-дудом, у хладовини, камо је нарочито направљено за играње ораха, почупана трава, утапкана земља; а мајка наредила те се јасминова честа посекала; све се пребацило преко високе ограде на улицу, те закрчило пут, заједно с малским ђубретом. Уклонила честу да не би неко

преко зида па у њу, и кад се Бал-беј игра, да изиђе, да . . . Не! Материно срце даје није смело.

Тако папшница и син јој. А паша? Прошав мимо ове три одаје, широм отворене, кад се из Прокупља врати, и угледав искићене зидове, у земљу да пропадне. Уђе у своју одају, метну чивију, па се не појави до мрака, док папшница не узе лупати дланом у врата, заклињући га у њихова Бал-беја, да јој отвори.

Три дана се затварао, а после пошао из одаје у одају, с ћошке на софу, у дугачкој антерији, готово као женској, хаџини какву Турци носе кад су код куће, распојас, у белом ћулаву, бос, у терлуцима од црвена сактијана. Тумара, забринут, луд од бриге; застане, зајмури и почне својим танким гласом, сам говори; мало, па сиђе у башту, мисли да ће му тамо лакше бити, а оно горе: у јаблановој сенци види мулу; од сунчева зрака причини му се мулин јатаган; од жубора шадрвана шапат љутих Арнаута. Склопи очи, да ово не гледа, а оно ето мулина спина, на ату; млад, леп, исти његов Бал-беј; пролази мимо прокупачки сарај; засијаше се кроз пушкарнице пушчане цеве, и чу се пуцањ, виде где момак с ата паде . . . „Јазук! Јазук! Хиџаду пута јазук! једну аспру

за милијон лира, за небројено благо, мир душе за господство!“ Мисли паша, гласно мисли, а глас му дрхти, и чисто је промењен, сам га не познаје, чини му се да то неко други говори. И узму га пити змије присојкиње, мула-Халимове речи: Ти си мени крви дужан. „За крв ич не знам, мула, ваја! и похита на чардак. Коју год слушкињу сретне, пита својим промењеним гласом, не затварајући очи, као обично, јер хоће не само да чује, него и да види шта му одговара. Пита: „где је Бал-беј?“ А слушкиња: „С ханум-ефендијом, пашо азретлерп (светли).“ Одговара му понизно, а гледа га уплашено, јер јој се учини да није баш... сасвим наметан.

А да ли види он, оцаковић, паша, фукару, ону тројицу из прокуначког сараја, што оставише децу без родитеља и хранитеља, где грцају у плиткој Морави? да ли њих угледа онда кад очи исколачи, подиже ћулав с темена и устрчи уз степенице као махнит? . . .

Тако првих недеља: а после: „мула ме позвао на мегдан, па се покајао, јер вели да се арслан с арсланом бије! . . . Али тај исти мула признао је и да је хајдук, да ми је украо снаху. За мулина сина нема сведока; за моју снаху сведочи мула. Ја ћу против муле тужбу, падишаху. . . Тужбу ћу ја,

ама . . . Како би било да прво пустим глас да ћу поднети падишаху тужбу? . . . Да пустим. Да заплашим горскога вука, гладна . . . Доћи ће ми на разговор, и на договор, није друго; да се договоримо да . . . Фати-султан на испит изиђе; на испиту ће . . . пашће јој оба венчања . . . Жена не може имати два мужа, по закону; не може да . . . Кад је питају за кога ће . . . „За Бал-беја“, одговориће весело . . . Мој Бал-беј будбуд; мула вук . . . медвед . . .“

Хоће да заплаши мулу падишахом, решио се; не сећа се шта мула рече, да има у години макар један дан, кад се Арнаути не боје ни падишаха.

Пусти глас једнога дана, па чека, ослупкује. Чим халка на капији, или звекир: „То је улак . . . дошао ми мула у прокупачки сарај на договор.“ Данас, сутра, прекутра . . . Прекутра се чу топот коњски и у капију, одједанпут, и звекир, и халка, и дланови.

— Шта је? . . . Ко тако лупа?! . . .

Сејмени.

Изиђоше преда њ три сејменина, заднихани, као да су пешке дошли, трчећи; допеше му црн глас:

— Папо азретлери! Буна! Ноћас изгинули Турци, ђаури . . . Дигао буну мула-Халим . . . На власт хоће . . . Дигао се цео фис

његов... Војњаци посели друмове... Иду к Лесковцу... Хоће да опколе прокупачки сарај... Сва чаршија затворена... Свуда капци на пенџерима...

— Шта?! Шта?!...

— Дигао се муда-Халим, цео фис... Буна, пашо азретлери!...

— Десет пута пита, и десет пута одговарају, једно те једно, непрекидано, задихани: Буна...

Паша се окамени. Стоји као камен; ништа више не пита. А кад се прибра, узе да зове војне старешине, да им заповеда да дигну војску на оружје, да иду да умире побуњене Арнауते.

— Тражио си од ђавола челенку, он ти метнуо на главу камен.

Погодио муда. На глави му камен, у срцу му лед, ако се зове Шемси, није шемси (сунце) да га отопи... За једну аспру милијон лира, небројено благо... Пође по конаку, онако распојас и бос, у терлудима од црвена сактијана. Брже ходи него досад, мисли на коју ће страну; и нигде излаза, свуд зид, свуд луци главом. Пре само није знао с кога ће краја почети; сад краја и не види. Тужбу је у глави написао и у глави цару поднео, а ево сад где је у глави повлачи, цена, пали, и пушта пепео према ветру, да га раз-

несе, да му нигде трага није. Претња! Плашење! Претио вуку овцом; плашио мечку решетом, мула-Халима и Арнауте падишахом и законом! Ха! ха! ха! насмеја се својој лудости грохотом. Виде: има часова кад је човек луд, а чини му се да је паметан.

И досад су се Арнаути бунили, и то против власти, али њему није било овако. Бал-беја из харема не пушта. А папаница од страха чисто луда. Час плаче, час се смеје, смеје, тепајући сину као малом детету, сти-скајући га на својим грудима, на грудима материним, да га те груди задрже у харему, кад зажели да изиђе, да оде међу другове...

Из Прокупља стижу паши гласови, у сваком сату по један, е се буна не стишава, е су друмови поседнути, па нико не сме ни тамо ни овамо, ни кириџије, ни трговци, ни онако путници; погинуло неколико „јерлија“, Прокупчана, и Турака и ђаура, изгинуле многе чифчије хаџуз-Ахмедове, јер су Арнаути до његових чифлука, и гине војска... Он посла још војске, и пред војском Муратпашу, старца, који је много пута стишавао побуњене Арнауते, и увек их брзо стишао; а Арнаути, ови други јаничари, што се не боје, каткад, ни падишаха, често су се бунили, паша слао војску да их стишава, и да

гине, заједно са сиротињом, и турском и српском. . .

И најзад, дахну душом, јер му јавише да је мир! нема Арнаута по друмовима, ни у Прокупљу; мир. . . Дахну душом паша, смилујући, одмах, какав ће „пешкеш“ Мурат-паши, не знајући да се Арнаути сад нису умирли, већ само примирили, јер им нестало праха и олова. Кријући ово од Турака, послаше им улака, да склопе барјак. . . повукоше се, и одмах почеше доносити из Нипа, кријумчарећи, праха и олова: „нека је све готово, ако се паша посети, па опет пусти онакав луд глас, то јест, да ће пред падшаха с тужбом против мула-Халима.“ Само мало паша дахну, па опет терет. . . „Хтео си у луг где булбули поју, па си ишао жмурићи и запао у блато.“ Сад се тих мулних речи сети, и мисли: „Јесте, мула, блато ми до појаса, до гуше: како ћу кађав кроз град, кроз вилајет где пашујем?! Насмејаће ми се и турско и каурско“. Па још кад дође ред да врати оно што је Фати-султан-ханумино; кад пође читав караван с њеном спремом и даровима од његове куће к Прокупљу, па чаршилије истрче пред дућане, кадуне се прибију уз кафезе да — сејпре! . . . Резил! . . . Грдан мој резил! . . . Мора опрати блато са својега образа, и с образа својега прадеда. . .

И на образу му је блато. . . Чист ће му образ бити, кад Фати-султан буде кадуна Бал-бејова. . .

Мисли папа, мисли, ни с ким се не разговара. Најпосле смисли: да почне лепим. Где не може пушка и сабља, ту ће лепа реч. А мула долази у сарај кад се год позове. Зваће и свога пријатеља и друга нишкога папу. . . А! Како уме овај папа! Реч по реч као бисер на ибришим. На уснама му мед, на језику шећер; лепим ће боље мулу него најмирнијега човека; разговараће се, договориће се с мулом да доведе Фати-султан у Прокупље, у свој конак, па да јој падну она два венчања, ту да је испитају, ту да каже хоће ли код муле, или да дође његову Бал-беју. За Бал-беја ће; ружа је за булбула. . . И то венчање умним оком гледа, па се радује, опрао се од блата; испраћа сина и снаху у Цариград, па му је лако. . .

Папа је сам, сваку ноћ, до глухо доба; седи на једној отвореној ћошки на меком шињтету, а месечина га бије у обријано теме, изазива му заједно с мирисом бошче дувана рој мисли; и кад се после поноћи сети постеље и устане, осећа се тако лак. И био би сад чак и весео, да не бива нешто што га узнемирује: нпр., ако пукне даска на тавану, или некога пас рупу крај конака, страх. Да

ли је пре пуцао таван и да ли су пси били гробарци, не сећа се. И не сећа се да је икад досад чуо Мане Кукувију у својој махали, а сад свако вече.

Тишина, глуха, мртва, само се, с времена на време, чује ноћнога стражара палица, јавља сате: Так! Так! Так! и викне Мане Кукувија: Кукувију! Куку! Кукувију! Разлеже се страшан глас овај, лудаков, ноћном тишином. Ману су Турци, одавно, кад је био млад, момче за женидбу, украли и потурчили девојку, с којом се три године волео. Кад му је украли, разболео се, а кад му она поручила да није човек него жена кад не може од Турака да је отме, полудео. Из Власине је, а икад од тада није у Власини, него тумара, завлачи се по шуми у дупље дрвећа и виче, дању, у пролеће, с кукавицама, а ноћу, увек, с кукумавкама. Понекад дође у Лесковац, где му је девојка потурчена, па дању тумара турским махалама као да је тражи, и ћути: а ноћу виче. Двадесет осам година од то доба, од његове девојке само пепео, ваљда, јер је умрла још прве године пошто су је потурчили, а он је још тражи, још кука за њом и прети Турцима. Кад је најлепша месечина највише виче, а тишином разлеже се његов глас далеко, језа подузима свакога који га чује. Турци, враћајући се из каване, обилазе

га; не грде га што иде ноћу без фењера као хајдук, грехота; не осврћу се на његове претње, боје се.

Паша га досад, како му се чини, никад није чуо у својој махали; а сад, има недеља дана, сваку ноћ, баш око поноћи, кад се сам слободи, и развесели. Јежи му се кожа, и што је у души зидао за неколико сата, то Манов глас обори за цигли један тренутак. С виком Мана Кукувије причују му се и мулине речи: ти си мени крви дужан.

XIII.

Отишли су ждрали и ласте; у пољу, камо је Исмаил ходио, спалио је први мраз са сланом траву, и покрио је први снег, танак, сух земљу; скрили су се свици, не певају тице, тишина, само онај бор много шушти, и тужно се превија голо дрвеће, јер духа с Јастрепца помаман ветар: у бело се облачи Јастребад, и брда и долине, и увија се у бели покров брег под Јастрепцем на чијем је врху гроб Исмаилов: беле се кровови неких кућа арнаутских и високе куле мула-Халимове, а прошарани су јатима врана, што с маха на мах прхну, гачући, као да се од нечега уплаше; стока по појатама, људи по кућама, пушта поља, само замакне за брег по који Арнаутин с пушком о рамену и хртом за собом, иде у лов на зечеве, и прођу сеоским путем по две-три Арнаутке на коњима, журе се у оближње село послом, или у госте. Зима...

Сирога Фати-султан! Дочекала зиму у Топлици без наде на срећне дане, и ко зна

да ли с успоменама на Исмаила; кад му више не гледа ата, не милује хрта и сокола, не љуби рухо, не плаче над оружјем. Замутиле јој се очи, бистри горски кладенци, увело лице, свежа мајска ружа, и, каткад, чује се сух кашаљ, из груди. Час је тужна, час толико замишљена, а час немирна, хтела би некуд далеко, ни сама не зна куд, на онај брег под Јастрепцем, увијен у бели покров, може бити? или некуд даље, далеко од муле? или у Лесковац? . . . К Лесковцу се окреће, душом полази . . . Тешко рањена голубица! Тек што је раширила крила, види да не може, склапа их, клоне . . . И опет се као нечему нада, нешто очекује? Чему има да се нада, шта очекује? Да ли се сећа поруке мајке Исмаилове: ако ми не освети сина мушка глава, нека га освети женска; или . . . Никому ништа не казује, ништа не говори. Бејаше се мало повратила, и разгалила, па . . . Оде јој мајка, и оде јој несуђена заова, у Прокупље, на два дана, или, како Турци кажу, на две ноћи, да обиђе кућу (јер како јој погибе брат, напустила и кућу и мужа); остаде она с мулом и дадијама мулине кћери и сина. Па дадије је остављале, а мула никако, жао му било; или је није остављао, што му је њу његова кћи, полазећи, оставила

у аманет као себе, или Исмаиља... невесту његова сина.

А кад се Садидје-ханум, мулина кћи, врати, затече је страшну, жуту као лимун, сву уплакану, и тужну, не тужну него као убивену; глас јој бејаше промукао, и болан, болан, кад, угледавши несуђену заову, узвикну: „Вај, ханум, све сам изгубила!“... И ту је ударила у грчевито јецање. „Све сам изгубила! То све Исмаил је, мој брат“, толковала је сестра и љубила Фати-султан, плачући с њом за дуго.

Али од тада Фати муду не двори, не пуну му чибук, не пали му га; од тада мула није љут и тужан, него смућен, и као да се нешто стиди, као да избегава кћер; од тада не посу по гробу свога сина ни зрно пиринца, јер му не отиде на гроб; од тада оне две Арнаутке, дадије мулине кћери и сина, нешто се крадом погледају, и шапћу нешто, кад су саме, осврћу се да их когод не опази, не прислушкује; од тада Фати више лежи него што хода и седи, и плаче... Час-по па легне, на чунав ћилим, или на шиљте, обучена легне; мулина кћи чучне крај ње, метне јој руку на чело, ухвати је за руку.

— Ватра, Фати-султан! Грозница?

— Грозница, Садидје-ханум. Не знам кад ме ухватила.

Овако одговара несуђеној заови; а кад јој мајка опет дође, њој: Ништа ми није. . . није грозница. И силом поче устајати; седа у једном куту, навали се, па тако остаје дуго. Мајка седи према њој, забрађена белим јашмаком онако као кад се Богу моле, с бројеницама; провлачи урмине кошчице кроз прсте, шапће, ниша се, и час-по па метне руку на кћерино чело, узме је за руку, гледа је у пуне туге очи, што се стакле од залеђених суза, у изгореле усне; а кад чује кашаљ, дубоко уздахне, крадом, и крије сузе, окрећући главу од своје кћери.

Арнаутке, из свих села, чувши да им је болна муливица, почеше долазити на коњма, с раширеним белим чаршавима преко пуних бисага, да је обиђу, и да јој донесу понуде. Пуни рафови понуда, баница у бакарним сатовима, грожђе из туршије у земљаним зделама, и мушмуле, и јабуке на гранчицама, и крушке из сламе. Арнаутке седе около, пуше, мирише им одело на угаљ, а неко и на неопранштину; прозори сад затворени, на ћерчивима хартија, ћерчива брашном облепљена да не улази хладноћа у одају; светлости мало, чиста ваздуха ни мало, мирише јела, с одела, дим дувана, угаљ у мангалу, дисање толико душа, туга, ниоткуд нада на

боље дане: све више вене лице, све се чешће чује сух кашаљ, из груди . . . А мула све смућенији, и као да се све више нешто стиди, све више избегава кћер; не посипа пиринач по гробу својега сина, јер му на гроб не иде више никако . . .

XIV

Јуче је дошао мули пашин већил, по у годинама човек, обучен као о Бајраму. Допратише га сејмени. Мула га примио на кули. Сами су седели, сами се разговарали нешто, дуго. У собу је ушао трипут мушин кавецуја, један стари Арнаутин, и ушао је трипут његов чибугцуја, једно момче арнаутско. А кад је већил пошао, мула га испратио до преко прага! Шта су се разговарали у одаји, нико не зна; а кад се растајаху, мула рече ово:

— Јок! Нека не долазе паше у Топлицу, јер су Арнаути сад... У сарај ћу ја...

И кад већил оде, мула позва Арнауте. Сутра-дан су Арнаути опколили куду својега муле, рано, спремно за пут, на коњма, у празничном руху, оружани до зуба. Кад год прате мулу у сарај, увек се обуку, наките коње. И мула се онако обукао, и узјахао својега вранца, пастушаста ата; али пре него што је пошао, није га додирнуо стрменом, а ат није врисуо, да одјекну брда и Јас-

требац, јер је осетио да не носи на плећима весела муду, ни љута, него брижна, смућена, тужна. . . Ат је осетио, Арнаути опазил да нема у мулнину оку пламена што буктијаше кад је ишао Шемси-паши први пут, и кад диже буну с претње и плашења Шемси-пашина; те један старац, који је трипут у Цариград ишао, и тамо свако чудо видео, мишљаше, е је прво време туге што ватра с пламеном; после, пламен се угасио, ватра прегорела, остао жар под пепелом, па тиња, тиња. Тако умствује стари Арнаутин и псује Шемси-папу, а мула јаше напред оборене главе.

Мула смућен, Арнаути гори него пре, љути што им мула иде Шемси-паши, крвнику, псују, прете и ударају коње стрменом сваки час; а кад дођу близу каквога дрвета, опале, неки, из пушке, те се стресе снег и прхне преплашено јато врана, гачући.

Уђоше у Прокупље и пођоше његовим уским сокацима; не истрчавају људи да их гледају, но ако су се нашли на улици, брзо улазе и ударају чивију. Сокаци празни, капције, високе, оковане мертечким ексерима, затворене чивијом, а негде, где су укућани плашљивији, и мандалом; и позатварани су свуд капци на прозорима, јер се чуло е иде мула с Арнаутима. Чује се топот и вриска атова, из далека, а чаршијом отвореном, за-

влада неописан страх, и узеше се спуштати ћепенци, где је год турски дућан, или српски; арнаутски осташе отворени. Наједанпут се прошара: два дућана отворена, на три ћепенци спуштени, тако целом чаршијом. Кад зађоше у српску махалу, и мула бејаше далеко, отвори се једна трошна капија искрпљена парчадма тенећке, и асуре, и истрча из дворишта једна сиромашна жена, Српкиња, наричући за сином, и скиде шамију с главе, гологлава проклињаше арнаутску силу и турску обест. „Луда! Луда!“ узвикнуше неки, колико толико Божји људи, и обиђоше је; а други, ђаволови синови, окренуше кође к њој, да је прескоче... Прегазисе је, па продужише пут, не осврнувши се... Кад се последњи пут побунисе Арнаути, убише јој сина, њену милост и хранитеља, кириџију, који бејаше пошао у Ниш с топлличким јабукама. Мула је Арнаутин, али да се обазре и виде шта учинисе ови ђаволови синови са женском главом и ојађеном мајком, не би им се прошло наше срца.

У прокупачком сарају, Шемси-паша га на ногама дочека, чак пред вратима одаје с тахтом; уведе га у одају, посади га на тахт, на своје место. Из друге одаје изиђе нишки паша, плав, висок, у чоханим шалварима циметове боје и чалми; попе се на тахт, Шемси

га посади до мулина деснога колена, а сам седе према њима. Ту су седели, прво попили по два филиџана кафе и попушили по чибук дувана, па отворили мухабет, то јест разговор. Лесковачки паша, пре надувен, силян, сад љубазан, понизан много, како Турчин може да буде када се укаже потреба; а нишки паша, и ако млађи од овога, у свему, почиње разговор, само ниже речи, као бисер на ибришим, с медом на уснама, са шећером на језику. . .

Мула пристаде да се Фати-султан доведе у Прокупље, у његов конак: ту да јој „падно“ оба венчања, ту да је испитају, ту да се изврши понова венчање. . . све да буде по оном реду, који је у својој глави одавно. кад се умирише Арнаути, писао и напишао Шемси-паша. Шемси-паши мило, цикнуо би од радости, а уздржава се, крије радост, да је мула не опазн, да се не покаје. А како да се не радује! . . . Зна за кога ће Фати-султан. . . Спраће блато с образа; пројездиће кроз сав Лесковац, и Прокупље, нека га виде и Турци и ђаури. „А! Шта може лепа реч! и што се не може постићи кад се стоји право, постићи ће се, увек, кад се макар мало превнје грбина,“ тако мисли Шемси-паша; јер тврдо верује да мула пристаде на разговор и договор, и на све друго, с па-

шиних лепих и слатких речи и његове понизности, а не зна да би и једно и друго било што глуху шаптати и слепу намигивати, да мула немаде и на уму и на срцу онај увели пупоњак у његовој Топлици, да не помисли: Хајде! Опростиће ми и Бог и син, кад пристанем да се и њена реч чује.

Мула се договори с пашама, па се врати у Топлицу, каза Арнаутима, пред кулом, за овај договор, па оде у кулу; и наједанпут се диже силна граја, вика, дивљи узвици, небо се пролама; Арнаути се деру, сви у један глас:

— Нећемо! Не дамо!

— Да дамо кад мула хоће.

— Зар нашега муле кадуна на испит?

— Не дамо!

— Да дамо кад мула хоће.

— Зар да правимо вољу Шемси-паши?

— Крвнику?

— Јок Шемси-паши, него нашему мули.

— Мулу туга обрвала, па не зна шта збори.

— Зна. Туга није у глави већ у срцу.

— Не дамо мулине кадуне.

— Јок! Јок! Јок!

— Да идемо заради муле; ама ако она каже да ће за пашина сина, на комаде ћемо је.

— На оволишну парчад.

— Па ћемо је псима. . .

— Кучку псима, рече један оспичав дугоња.

— Кучку псима! захорп се силно, из свих грла, небо се пролама.

Сирота Фати-султан! Чује страшне речи, а за срећу ништа не разуме, нити јој некогод преводи. . . Слуша, приблига се уз прозор са хартијом, крај мајке, прислонила око на парченце стакла на прозору, па гледа. . . Бујица! Нема мислиш уставе која ће је зауставити. Таласа се, човек до човека, па сви као бунтовници, из очију пламен сукља, лица чисто онакажена, загледају пушке, гледају јатагане. Млади хоће у Прокупље, да убију Шемс-пашу. Стари их стишавају, говоре; сви стари узеше говорити е је мула дао бесу, па би му они залепили блато на образ. . . Одустају од пута, али се заклињу да ће мулиницу на комаде, ако рече да ће за Шемс-пашина спна, или ће је привезати коњма за репове. . .

Граја се не стишава, ни дивљи узвици; мулина кћи улази у одају где је Фати-султан, излази из ње; разабрала је шта је, те се грухне у груди и с дадијама говори шепатом. Боји се буне, да се Арнаути не дигну на њена оца, што никад досле, да му не запале кулу, па куд би сирота Фати-султан,

по зими, болна преболна, и где би она дела рухо и оружје брата јединца. . . Уђе у одају, па кад је Фати-султан упита шта је, шта говоре, а она не каза е њој прете, него слага: „Шемси, проклет да је! убио Мифтар-агина сина. . . Још није платио један дуг, ево где направил други, проклет да је“! . . . Лаже, лаже, и опазил где се граја стишава, прислони и она око на стакло, угледа, међу Арнаутима, оца. Не чује се шта им говори; пролази кроз руђу; сви му праве место. . .

И мало, па се граја сасвим стиша; Арнаути се разиђоше, сваки отиде својој кући; мула се поше на кулу, оборене главе, и погурен: чисто човек не би рекао да је то онај старац што пре неколико месеца украде девојку, што отиде у сарај наши, што прими у аманет од своје кћери невесту својега сина.

Трипут уђе у одају где је Фати-султан, и трипут из ње изиђе. Гледа да нема код ње некога, те да јој сам каже шта се са Шемси-пашом договорио, не би ли га тада погледала, и опростила му што се заборавио, мало погрешило, „као човек“ . . .

XV

У трошној кули мула-Халимовсј, у великој, али ниској одаји наложена је пећ земљана, с крчазима; па ту је и мангал пун распаљена угља, јер на пољу је хладно како скоро није. Наваљена на један јастук, гунен, у куту одаје, седи Фати-султан, а према њој је мајка њена. Час-по, па стара упре поглед у кћер, увела лица, изгорелих усана, а обучену у свилену антерију, и накићену; па кад се она, нешто проговоривши, осмехне, мајка се добру нада, а кад се сухо накашље, страхује; обухвата рукама колена, наслања браду на руке, и заниха се, сузе јој падају по рукама. . .

— Шућур! поче мајка, сад кад јој се кћи насмеја. Да Бог да се, кузум, од сада увек смејала! И хоћеш, иншала! јер ево дошао је сат да се и твоја реч чује. Фати, ђозум! Твоја мајка не уме те друкчије световати, до: кад те испитују, одговарај слободно, и све по срцу. Немој, кузум, по глави. Срце ће једно, глава ће друго, може бити.

Мула-Халим ти је венчање, истина; ама то ти је и Џафер-беј, јер ти ниси била пуштеница. Ухо на срце, кћери, слушај. . . А кад будеш, кузум, на испиту, пуштена си и од једнога и од другога, баба ти каже. Твој баба је хаџуз, и био је имам красне Аја-Софије; зна сав мусаф напамет, и познаје све како је у нашем танком дину. Дин нам је танак, танак, мрежа паукова. . . И ја знам, кћери. Ти си била мала, не знаш. Не живи Мејрем-ханума. . . Знаш ону Мејрем-хануму до теткине ти куће, што је увек као ат без узде и улара, (жена која нема мужа) а чини севап, спремајући и удајући сироте девојке? . . . Она беше удата, а не живи с мужем, те га остави. Млада, а без мужа беше пет година: заинатио се онај, па не удара печат за њено пуштање. Нај-после је научише две муфтије, да се уда за другога непуштена. Живела с овим другим мало, па је први тужи. Кад изиђе пред суд, падоше јој оба венчања. „Кога ћеш сад?“ пита је суд. — Ниједнога, одговори она (јер ни код другога не беше јој добро), па се врати мајци слободна. Тако је било, кузум. . . И твоја ће венчања пасти. . . Хајде мени, кћери. . . Да идемо обе у Стамбол; да молимо милостивога падишаха да се смилује, да ти се баба врати у Стамбол. А! Стамбол!

тамо су два мора, тамо аде, тамо наши ко-
наци, на румелијској страни, и на анадолској,
од куда се сунце рађа: и грознице и кашаљ,
све као руком однето. А ако није, ти ухо
на срце... Да ти обновимо венчање с Џа-
ффер-бејом... А? Џаффер-беј... јок, Бал-беј,
тако га од милости зову. Баш је, вала, „бал“.
Млад, леп, гонце-лале, и од соја; стриц му
је био велики везир, ујак садразам, оба деда
паше, рођаци бејелербејови... Млад, кузум,
твоја прилика. Ти си чула да је... Алах
зна ко је убио мулина сина. Душмани обе-
дили пашу... Паша, богат, велики човек,
сила, те како неће имати душмана?!... Голо
дрво нико не погледа, на лиснато бацају очи,
на родно камење. Што више рода, више ка-
меница... Јер да је, кћери, истина, било
би до сада сведока. А где су сведоци?...
Нигде једнога... Тек онако говоре, душма-
ни... И хафуз-беј, твој баба, воли овамо.
И пре је волео; а сад ти поручује да не
слушаш ни овога ни онога, већ да метнеш
ухо на срце... Да ти не прети мула? Да
те не учи његова кћи? Ааа?“ Кад не доби
одговора, стара настави: Џаффер-беј је млад,
видела сам га једанпут у Есма-кадуне...
Леп. А, очи! А, веће!... а над горњом
усницом као ћумуром направљено, толико...
Волела бих, кузум, да Џаффер-беј стане поред

мула-Халима, да их видиш напоредо... Мула је човек, то је истина, ама није муж...; муж је само по имену, ааа?“ И загледа се стара у кћерину угашену зеницу. Њој се зажарише увеле јагодице; обори очи... Мајка као да нешто страшно прочита са зажарених јагодица, из оборених очију, те пљесну длановима и закука: „Вај! Вај! Вај! Јазук, кћери, твоја младост!“ Па поклопи лице рукама и зајеца како скоро није. Подижу јој се плећа, одскачу груди, јеца...

XVI

Како мула каза Фати-султан е ће на испит, од тада је весела, сваки час се за понешто смеје, и устаје, хода по соби. А Садије-ханум од тада брата не помену; реч „Исмаил“ застаје јој у грлу. Види да је Фати весела, да једва чека да пође, те час-по тужно прошапће; А, женски сеуда! Добро људи зборе: траје од петка до суботе. . .

Дође дан поласка. То јутро је Фати била врло весела; и у лицу се мало повратила. . . Пред кулом су Арнаути, не као до сада из неколико села, већ из свих, и што је год за пушку дошло је, па све оружано до зуба, све шкрипи зубма, све тајно прети наши, највише несрећној Фати-султан. Зима. Сви су увијени у јапунца. Нестрпљиви. А кад се појави мула на ату, узвикнуше „машала“! Мало, па се отвори капија, и појавише се из великога дворишта, опасана високим, дебелим зидом два тахтаривана. Један тахтариван, леп, бојадисан, носе Ахмед-хафузове чифчије; други, нов, од простих белих да-

сака, Цигани. У првом је Ахмед-хафузовица; у другом Фати-султан. Носе је Цигани, јер Арнаути, Војњаци, носе само мртву жену, „за севап“. За тахтариванима, одмах, појавише се мулина кћи и оне две дадије, све трп на коњма, с белим чаршавима преко бисага, увијене у јапунца као људи; а лице им је умотано до самих очију. Пођоше по неравну друму, по дебелу снегу; али само мало, па наиђоше на пут очишћен; мноштво сељака, чифчије пијаного Ахмед-хафуза, раја турска, бедни робови, Срби, истерани су на кулу од поноћи; разгрћу снег лопатама целим путем, где ће проћи тахтаривани с ханумом и ћерком њихова чифлук-сахибије. Ах! ако се удаје врањскога паше кћи у Лесковцац, зими, кад је снега доста, кулучи раја, разгрће снег, да невеста и јенђе лако прођу; ако из Лесковца у Ниш тако... све раја, кулук, од свију кулука најтежи, и што се тело смрзава, и што душа плаче, јеца, нариче, тужећи се на силу и обест Богу... И чифчије пијаного хафуза, турска раја, Срби, скупили се од поноћи, раде; а снег веје, веје, завејава пут; и раде, опет раде, јер се не зна време, доба ноћи или дана, кад ће се појавити тахтаривани с ханумом и ћерки њихова чифлук-сахибије. И ето. Јутро је, рано јутро, дршћу од зиме, али се они први

загрејаше јер угледаше тахтариване и пратњу, Арнауте; дошао им је крај муци...

Зима. Хладноћа каква скоро није. Дебео снег притиснуо и брдо и долину, а вуци силазе с планине урлајући, долазе топличким домовима у госте... Украј пута мучи голо дрвеће, искићено ињем; и последњи је лист одавно опао, откинуо га бесни север, што час-по са страшним фијукањем диже снежну прашину и сноси је с брда у долине, гради сметове, камо би запали и ати а некмош људи. Умукле су тице певачице, само се, ноћу, чује буњина с урлањем огладнела вука. Замрзла се Топлица. Цела природа заспала дубоким сном.

У тахтариванима и душеци и јоргани, да не осете хладноће хануме... Фати лежи на узнак и смеши се. Да је ово смешење видела мулина кћи, не би знала да ли је у Фатину срцу туга или радост... Последњи је поглед пао кроз отвор тахтаривана на врх брега под Јастрепцем, увијена у бели покров, а она се залеђена суза отопила и низ образ пролила, и тужан је осмех развукао изгореле усне... Можда су та суза и тај осмех збогом Топлици и гробу Исмаилову...

Дођоше наспрам Прокупља, мула оборене главе, замншљен, његова кћи тужна, Арнаутн љути: шкргућу зубма, прете, сваки час

ним пада рука на јатаган или јабуку мале пушке. . . Зубато сунце појави се, те према њему засијаше се оловне капе с врхова витких минара. Улазе у град, пуст, као да му је све куга поморила. Нигде коња, ни вола, ни магарца с угљем. . . Пролазе турске уске улице, опточене ниским кућама, високим чардацима и оградама, покривене дебелим снегом, сбрисаним с кровова кошавиним крилима; нико не гледа арнаутску силу и салтанат, јер свуд капак до капка. . . ; и псе, шугаве и губаве, уличке, обузима страх слушајући дивље узвике и пуцање пушака, те прилазе уз капије, дршћу, гребу и тужно циче. . .

Кроз арнаутску махалу нигде капка; Арнаутке се прибијају уз кафезе, веселе, радознало гледају у тахтариване, не знајући у коме је кадуна њихова муле. Сад чаршија није прошарана, сва је затворена; Турци су, и Срби, са својима код куће, Арнаути око конака мула-Халимова, очекују господара с ханумом и пратњом. . . И кад се чу топот коња, небо се проломи. . . „Аллааа’! . . .“ припуцаше мале пушке, забубњаше бубњи, писнуше зурне. . . то поздрављају долазак мулине кадуне Арнаути грађани. И Арнаути из пратње Фатине деру се, Аллаа’! Аллааа’! слободни су, кроз свој град иду, не иду кроз

турски Ниш, или Лесковац, столицу Шемспашину.

Дођоше до конака, двоспратне куће једне, старе, врло велике, са житницом удно непрегледног дворишта, с кошевима за кукуруз, с великом коњушницом. То је конак мула Халимов, у коме, одавно, осим послуге готово више никад никога. Отвори се главна капија широм, и унесе се у двориште тахтариван с Фати-султан-ханумом; а овај с њеном мајком однесе се кући Ахмед-хаџузовој. На задњу капију улажаху старци Арнаути и сјахиваху с коња пред коњушницом. Мула и Арнаутке сјахали су пред главном капијом и отишли за тахтариваном. Млади Арнаути опколили конак с грађанима, па све чешће пуцају мале пушке, јаче бубњају бубњи и пиште зурне. . .

XVII

Фати-султан-хануму не узеше на испит, него је оставише да се одмори и да мисли, да размишља читаву недељу; а онда, у петак, јутро бејаше, дође к њој у одају једна стара беговица, Лесковчанка, погурена, не од старости, него од болести у крстима; сва се тресе а ипак кочоперна, смелих погледа као мушко; била је са Шемси-пашиницом у јен-ђебулство, и видела, то јест, вас дан и сву ноћ гледала Фати-султан-хануму, те јој добро упамтила и очи и лице, и руке и ноге, и стап и ход, све. Беговицу је послао Шемси-паша, бојећи се преваре с мулине стране, да му не подметне на испит коју другу уместо Фати-султан.

После дођоше у конак Турци и Арнаути Прокупчани, и само Турци Лесковчани; међу њима су пуномоћници и сведоци мулини, Шемси-пашина сина и Фати-султан-ханумини, и имам, старац један, Турчин, мали, погурен, мршав, као снег беле браде, у белој антерији и белој чалми.

Они поседаше у једној великој одаји, и припалише им се чибуди, све мула-Халимови; а овамо, код Фати-султан, Лесковчанка, беговица, седи и пуши. Није скинула ни покривала с главе, а камо ли ферецу; смакла јашмак с усана, окренула се к Фати-султан па јој, пушећи, говори, прича, не гледајући што је у кући Шемси-пашина противника; не слушајући шкргут зуба Садије-хануме: прича јој о младости и лепоти пашпћевој, о севдању што га за њу има, о господству и милосрђу Шемси-пашину.

— Мерхаметли (милосрдан) је, Алла! жали куче, жали маче, те неће ли човека? Али он је, Шемси-паша, Фати-султан, ј'лдз'м (звезда), што дрво с родом... Знаш такво дрво? Не остављају га на миру ни док му је род зелен, а камо ликад узри... Много рода, много каменица. Топола висока, и у лето пуна лишћа, ама је само гледамо; јер зашто бисмо на њу каменицама?... За кумрију је шарен кафез; за господско чело конак; за танку су главу танке речи; за тебе, кузум...

— Бувенде! прекиде је мулина кћи и луци је песницом у врат; а сирота Фати задрхта и уплашено изусти „аман.“

— Јеси ли видела, звездо, садберк-ђул у саксији и у хладовини? Пустно живе и по-

чео де вене... За садберк-ђул је башча према сунцу; за танку главу танка реч; за тебе, ђозум...

— Ђувенде! опет је прекиде Арнаутка, и шпет је лупи у врат песницом; а сирота Фати сад заплака и трипут, уплашено, узвикну аман.

Мулина кћи ражљућена лавица; Лесковчанка смела, дрска; говори, прича, и кад види да само мрдне рука младе Арнаутке, нада се песници, те увлачи, несвесно, врат у рамена, као корњача; али ипак продужава.

— Аман, кћери! Кад бездушан човек бади кривицу на душевна човека, толико је велико да пљуне небо. Ама ко пљује у небо, томе пљувачка пада на лице. Није ли? Јеси ли видела месец: кад највише сија, тад највише на њ кучићи лају. А шта му могу кучићи? Није месец свећа под судом... Није велики човек дрво без хлада. Од Шемси-паше има фајду читав вилајет... Шта је Турчин? Лист од јасике. Арнаутин? Од репуха. Онај трепери без ветра. Овај се једва миче кад кокошке иду на седало пре одређена сата. Танка глава куд ти оком. Дебела глава ни тамо где је десет бројеница речи... Финсћа, то је Шемси-паша; простота, мула-Ха...

— Ђувенде! Ђувенде! Ђувендеее! Баш толики ли је јунак Шемси-пашин бакшиш?

Ааа? То пашин бакшиш збори, ђувендеее! цикну млада Арнаутка, као гуја, и за тренуће ока бацн се на Лесковчанку, заиста добро плаћену, дохвати је за рамена, обори је на под, и зари јој беле, оштре секутиће своје у смежурано грло, као вук овци. Пошикља крв читавим млазевима, а Арнаутка се подиже с обојеним крвљу уснама и зубима, окрете се према Фати-султан, и силно припљеска длановима, вичући:

— Мирсаде! Минпре!

У собу улетеше оне две Арнаутке, дадије; сручише читав иборк воде на Фатину главу. Уплашила се, па се онесвестила.

Само мало, па дође к себи, још блаћа, још жућа. Мулина је кћи љуби и милује; а Лесковчанка, притискујући белим јашмаком место на грлу где су били Арнауткини секутићи, да крв заустави, меће главу у торбу и, још смелије, још дрскије, наставља:

— Сравни јагње с вуком, сравни цвеће с копривом... Усред зиме имаћеш зумбул, Бал-бејове очи; усред зиме имаћеш ђул, Бал-бејова уста... Јахач као пустински Арапи, нишанџија као Алах: у ноку (тачку) удари... Јеси ли чула да се од петогодишњег мушкарца жене крију? Нисп. Криле су се од Бал-беја..., јок од њега, од његове

памети: годинама и узрастом дете, памећу човек — морале се крити.

И ко зна докле би Лесковчанка овако, китила и везла, јер је Садије више не прекида Фати-султан ради; али зачегрља реза на вратима.

— Хајде, Фати-султан, звездо: дође време, говори јој мулина кћи и хвата је под мишку да је дигне.

— Хајде, Фати-султан, сунце: дође време пусти и Лесковчанка, устајући, и исправљајући се, па је ухвати под другу мишку.

Све су три уз врата.

— Не дршћи, звездо. Све по срцу...

— Не губи памети, сунце. Справљује ли се цвет с копривом...

А она? И чула свађу, и гледала песнице, и видела крв, и сад весела, смеши се! Ове две то опазеше, па Лесковчанка се тајно радује, а мулина кћи дршће...

Око конака свет, иглу да пустиш, не би пала на земљу; човек до човека, Арнаути, па сви као разјарени рисови, и сви оружани до зуба. Чекају Фатин одговор, па...

Врата се одшкринуше; Фати, онако болна, склања се, да је не виде људи с откритеном главом, без фереџе.

Чу се из предсобља врло слаб, мушки глас; имам говори, тј. чита неку молитву,

кроз нос, жмурећи, клатећи главу. После узе говорити. Каже Фати-султан-хануми, да је до овога часа била и Џафер-бејова и муза-Халимова, а од овога часа ниједнога. Оба су јој венчања, по закону, паза, те је слободна, и може да понови венчање с пашпћем, може с мулом, јер је и један и други преко својих пуномоћника тражи. Овде су Махмуд-беј, и Мурад-беј, њена оца компије, па нека јој буду пуномоћници. . .

— Дај им, кћери, пуномоћје . . . Хајде, за кога ти хоћеш. Прво ћемо ти тражити пуномоћје за венчање с Џафер-бејом, јер си прво била с њим венчана. После с мута-Халимом, то јест ако. . .

Имам ућута, помаче се, одахнув, а уз врата, одшкринута, приђе Махмуд-беј, с великом белом чалмом и с ћурком до земље, Турчин, компија Фатина оца, пред кога је Фати девојком излазила развијена као пред оца. И одмах се чу његов глас, тих и слаб, готово као мало час пмамов :

— Фати-султан, звездо! С Алаховим допуштењем, с пророковим одобрењем, хоћеш ли да ти ја, Махмуд-беј, будем пуномоћник, хоћеш ли да венчамо тебе, Сафет-Фати-султан, рођаку цара царева, кћер Ахмед-хафуза, са Осман-Џафер-бејем, сином Хајредин-Шемси-пашиним ?

Наста тајац. Сви у земљу гледају. Сви се претворили у ухо. Чисто не дишу. Мртва тишина.

Махмуд-беј понови питање, истим редом речи, истим тоном.

Тишина. Муха да пролети чула би се.

Људи опет у земљу гледају, и помислили би да у одаји нема никога, да се не чу кашаљ . . . Жене упрле очи у Фати-султан; знају да се одмах не одговара, срамота, те једна се нада, друга стрепи.

— Фати-султан, звездо! С Алаховим допуштењем, с пророковим одобрењем, хоћеш ли да ти ја, Махмуд-беј, будем пуномоћник, хоћеш да венчамо тебе, Сафет-Фати-султан, рођаку цара царева, кћер Ахмед-хафузову, са Осман-Џафер-бејем, сином, Хајредин-Шемси-пашиним?

— Аман, кћери, сунце, не стиди се, кажи „буди“ . . . Млад, леп, твоја прилика . . . Усред зиме зумбул! и усред зиме ђул! шапће Лесковчанка готово нечујно, и тресе се више но икад, а мулина кћи задрхта целим телом, не пустивши гласа. Држи Фати-султан-хануму, страхује: по трећи пут питање, последњи пут, те је као између живота и смрти.

Одговора нема.

Свршено.

Махмуд-беј се помаче, уступи место Му-

рад-беју, Турчину, у високом фесу, и ћурку постављеном лисичином.

— Фати-султан, звездо! С Алаховим допуштењем, с пророковим. . . Али шта да понављамо. Исти ред речи, само место Џавер-бејева имена име мула-Халимова.

Мурад-беј јој тражи пуномоћје за венчање с мулом.

Ништа.

Оба пуномоћника згледаше се, и сведоци се гледају; нико ништа не говори. Неколико Арнаутина отворише врата на предсобљу, гурају се, промолише главу. Страшни су и наказни; чекају жртву. . .

Мурад-беј понови питање.

Опет ништа.

Трећи пут. . .

Из собе, кроз одшкринута врата чу се загушљив, врло слаб, болан глас:

— Ол (буди)!

— Фати-султан, звездо! С Алаховим допуштењем, с пророковим одобрењем, хоћеш ли да ти ја, Мурад-беј будем пуномоћник, хоћеш да венчамо тебе, Сафет-Фати-султан, рођаку цара царева, кћер Ахмед-хафузову с мула-Халимом, поглаваром фиса Војџаџи?

— Буди!

И још једанпут Мурад-беј онако пита; и трећи пут Фати одговори „буди“.

— Алла'! Алла'! Алла'! продераше се дивље Арнаути што беху промолили главу кроз врата, па стрчаше у авлију и избацише мале пушке, у знак весеља.

Алла'! Алла'! Алла'! прихватише сви остали, па и они избацише пушке. Забубњаше бубњи; писнуше зурне.

И ови у предсобљу с мулине стране весели су; и таман да носе свом господару добар глас, тргоше се, јер се чу дупа. Фати-султан удари дланом у врата; жене се зачудише, не знају шта ће, људи се приблише уз врата. Чу се кашаљ, а потом говор, тако тих, а из дубине празних груди. Фати говори:

— Где је пуномоћник Шемси-пашина сина?

— Ево га, одговори Мурад-беј, и гурну уз врата једнога дежмекастог старца.

Она поче, испрекидано, одмарајући се готово после сваке речи:

— Кажи селам Шемси-паши, целату: оће да има чедо... од муле... Фати-султан. И кажи селам Шемси-паши, целату: непуштена кадуна његова сина од другога... чедо. И кажи селам Шемси-паши, целату: данас му је прилепила блато на чело и ударила катран на лице Исмаилова невеста... Кажи му се-

лам, аман! Алла' ашк'на (за Божју љубав!...
Харам ти ако не...

Не могаде више, јер се са узбуђења и
и силнога напрезања закашља; и метнувши
на уста јагљук, златом везен, обоји га крвљу...
Склопише се уморне зенице. Исмаилова је
сестра однесе на шиљте, па је милује, љуби,
повраћа је, плаче над њом и говори:

— Аман, султанџо! Ашколсун! Толико
болна, а голем посао изврши: Шемси-пашин
блато на чело прилепи, катран на лице у-
дари; Исмаилу турбе подиже. Аман, султа-
ниџо! Ашколсун!

А оне две дадије, што досад удно себе
стајаху, очекујући свршетак, пружнише се код
Фатиних ногу, кроз плач говорећи:

У џенет ћеш, султанџо! Голем си севал
учинила! Џелату си катран на образ; свецу
турбе... У џенет ћеш.

Кад се завп и изиђе Лесковчанка, ни-
једна од њих не виде.

XVIII

Дакле свршено је. Шемси-паша је на чи-сто; али му је сад сто пута горе, већи стид, срамота, и жене му се свете! осветила му се Фати-султан . . . Све мисли на њено ново венчање, и на њен селам који му пуномоћник предаде, исказа; с њим леже, с њим устаје; како ће кроз град с катраном на образу! . . . „Мисли сад, кад ниси пре мислио. Затвори се у харем, као твоја жена. Њу је затворио од младости закон; тебе под старост твоја лудост. Хтео си, учинио си, осрамотио си се, па сад седи, ако хоћеш да се људи не подмигују кад те чаршијом виде, да се жене не кикоћу кад те махалом оназе“. Тако мисли; а после куне брод који Ахмед-хафуза и његов харем из Цариграда понесе, и тахтари-ван који рођаку цара царева у његов паша-лук донесе. Ни он излази из конака, ни пашиница, ни пашаћ, Бал-беј. А буд се оволико осрамотише, ту да бар више не страхују, друкчије би било, лакше.

Мисли паша како да се опрости страха, кад не може срамоте, никад ни до века; мисли и са женом се покаткад, дању, а и ноћу, разговара. Она вели да испрате Бал-беја у Цариград... „Какав Стамбол, женска главо?! Зар мислиш да је Војњацима Стамбол далеко?“ „Е ја друго не знам... У Брусу, код брата ми“. „Еј! Стамбол и Бруса, комшија и комшика“. „Ваљда! тако. Шта да се ради, аман, Јараби!“

Једно јутро, пашиница устаде, умн се, узе абдест, отклања јутарњу молитву, па лзиће пред пашу, нешто да му каже. Он седи у једној затвореној софи крај мангала, у антерији и ћулаву, скрштених ногу, и пуши. Загледао се кроз прозор у голо дрвеће. Хладан, зимни ветар љуља гране, голе. „Као просјаци: голе, клате се, милостињу траже, не од људи, него од Алаха. А Алах, благ и милосрдан, није као човек: да аспиру, па се големн, милостињу дадох; дариваће их прво цветом, па лишћем, па родом, Он, благ и милосрдан, и оком неће тренути. Алах! Ама и осветљив си. Ко на тебе један час заборави, сто година му се светиш“.

Из мисли га трже пашиница.

— Папшам, чешемм'н нури, (Пашо мој, очни ми виде).

— Шта има, ханум? . . . Седи.

Она седе ниже његова шиљтета.

— Сву ноћ нисам спавала . . ., и ти . . . чула сам где у поноћи изиђе . . . Нисам могла спавати, мислила сам, и смислила сам да . . .

— Нека је хаирли (срећно)!

— Да зовеш, очни ми виде, пашу Шкод-рацију: да он иде мула-Халиму. Он може да . . . И узе му нешто шаптати; шапће дуго.

— Ашколсун! Сто пута нека ти жена савет да, једанпут га прими. И ја ћу да примим сад, једанпут, твој савет. Паша Шкод-рација ми је као отац, воли ме, јер ме мој отац, његов друг, на самрти њему у аманет оставио. Кад сам млад био, често ми је писмо праћао, учио ме, световао ме, и говорио ми: „Ако те свађе, не дај Боже, нека лошотиња, тражи помоћ у мене . . . А он је оном топличком вуку, медведу, и земњак, и друг, и добар пријатељ . . . Оћу да му пратим писмо и у њему селам сад одмах.

И отури чибук, а узе: дивит, перо и хартију . . . Прво зажмуре, па поче гушчјим пером с десна на лево . . .; на колону пише. Испрати писмо по тројици; страх га да се један у путу не разболи, те да писмо не однесе. А скадарски паша, чим прими писмо, и прочита га, пође на пут; дође у Лесковац, сину својега умрлога друга; Шемси-паша му

све каза . . . ; посла га мула-Халиму на разговор, и на договор . . .

— Мула, стари друже, пријатељу, рече скадарски паша (пошто се с мулом изгрли, ништа за јуначко здравље, и испушише по три чибука), крупан човек, као мула, мулевних година, у ћурку расеченом позади од пета до струка. Голем сам пут, пријатељу, учинио, и нека Алах да да ми је за вајду. Ти, мула, пријатељу, чуо сам, оћеш још да се светиш Шемси-пашин? Доста! Довде што си правнио, сваки рече аферим! одавде што би, сваки би рекао јазук! Алах за један грех једну казну, за голем голему, за мали малу. Ти, мула, пријатељу, оћеш две! Немој! Срамоту си за жалост; немој још и жалост . . . И после, мула, ти си се светио како се Арнаути не свете. Камо да си му убио сина, а да не направил оно што направи. Ама кад је било, хајде се са Шемси-пашом измири.

Мула извуче ћилибар на чибуку из уста, па се загледа у пашу.

— Што ме гледаш, мула? Не зборим ли добро?

Он ништа не одговара. Гледа га.

— И после, мула, Шемси-паша се заклиње у Алахову љубав да није џелат; да ти није он сина . . .

— Аман, пашо, главо Скадру! Аман!... Ха! ха! ха! Бездушник! И лаже и узима у уста Алаха и пејгамбера! Јараби, како трпиш?! Како му не пустиш у зиму врео камен на главу, да му размрскаш главу... Из пакла камен да пустиш...

— Остави мене да зборим, мула, гост сам ти... Тако! Пуши и слушај. Он није целат, заклиње се. Сина су ти, мула, убиле харамије; он оће...

— Алла'! Ху! Алла'! Ху!...

— Мула! Мула! Ниси дервиш...

— Нисам дервиш, али ћу да постанем, и паназ ћу да будем, од чуда... Чудо! Чудо! Чудо!... Толико ли може Турчин да лаже?! Харамије сина мојега...

— Мула! Полако, пријатељу! Не треси се! Да плачеш, да кукаш, да се смејеш, да певаш, па ништа... Аман, за Алахову љубав, пусти све да кажем... Није, каже, целат; ама кад ти... он ће ти платити крвнину. Крвнину понекад плаћа све село где је крв учињена. Је ли?... Овде би требало сав град да плати, Прокупље, ту је крв учињена. Ама Шемси-паша то неће: неће да удара намет на сиротињу. Турски репови крв учинили; турска ће глава да плати. А? Говори сад мула?

Мула сад опет ћути. Гледа скадарског пашу.

— Кад си био млад, твоје су ми очи биле књига, писана на арнаутски; сад ту књигу гледам, а ништа не могу да разберем. Да ли се књига много читала, па се слова поабала; или сам ја толико остарео да ништа не видим?

Мула ћути.

— Ти ћутиш, мула, ја ћу да зборим. Селам ти од Шемси-паше: хиљаду зира уместо хиљаду гроша; и конак у Румелији, и један у Анадолији; и чифлук у Тракији, и један у Македонији; и даје ти сву ергелу из Мире; и даје ти све робље из конака и даје ти...

— Аллааа! викну мула колико може, и отури чибук од себе далеко: жар се просу по ћилиму, а он то не гледа, него рашири руке на груди, притисну их, и узе да јечи, да стење; брада му се узе трести, много: кишом му грунуше сузе...

— Што ти би, мула?! пита паша зачуђено, видећ га овако промењена, необична.

Аллааа! простења мула, а не диже руку с груди.

— Да те не пробада?

— Прободе ме нож; удареше ме куршуми. Алла'! Алла'! Рана!...

— Од шта рана, пријатељу!

— Оћеш да ти причам једну причу, мој пријатељу? Оћеш да ме слушаш?

— Причај, пријатељу. Слушаћу те од сад па до века.

Мула непрестано држи груди, клати се и поче причу полако, тужно, не гледајући у пашу, него у шарен ћилим на поду.

— Био један човек, ко зна кад, одавно, у старо време, па скривио нешто; а суд нареди. . . , нареди суд да се ископа рупа, да се тај кривац закопа у њу таман до појаса, и за четрдесет дана, који год мимо њега прође да га каменује. Ископаше рупу, закопаше га онако како је суд наредио; и за тридесет девет дана ту био, ни јео ни пио, и који год је прошао, на њега се каменом бацио (ко великим, ко малим, како је коме срце било), и он жив, нигде ране, само понека модрица! Кад би четрдесети дан, ето ти једнога; баци се на њега, ама не каменом, него ружом. И види чудо! груди му се расценише, на двоје, а из ране покуља крв као из кладенца вода! . . . Опет пролази свет, али га не каменује, и ако има рока још до мрака. Пролазе људи и чуде се: „Алла! Алла! Ко ли га четрдесетог дана уби, кад за тридесет девет нико не могаде. И чиме ли га, Алла' удари, кад је рана овалика?“ Пролазе људи и мисле; а ето ти је једна жена, па не могаде да прође, но застаде и пита: „Је ли, Бога ти, чиме те уда-

риније толико?“ Он одговори: „Ружом“. „А, шегу тераш. Како може да расцепи груди ружа, кад није могло камење?“ „Камењем ме ударили знанци и непознати; ружом... пријатељ“. То рече па издахну.

Мула ућута, а још се клати и држи груди, још гледа у исту шару ћилима; скадарском се паши узне трести брада, као мало час мули, и ударише му сузе на очи. Поче се клатити као мула, оставив чибук; и говори:

— А, пријатељу, јазук! То ли ти је нож, мој говор? То ли су ти куршумци, моје речи?... Није, пријатељу. Нисам мислио да те ударим ни каменом ни ружом; само сам хтео да ти кажем аманет и селам. А ти знаш, мула, мој пријатељу, да за непредат аманет на овом свету дрхте руке; за селам на оном носи се товар од хиљаду ока. Немај срца на мене! А ово што ти казах, обичај је. Ти тај обичај знаш како си сазнао за себе. За крв или крв или паре; а паша ти селам послао...

— Слушај, пријатељу. Од Шемси-паше донео си селам мени; од мене носи селам Шемси-паши: Да оћу паре за крв свога сина, ја бих узео онолико колико се узима: хиљаду гроша, ни аспре више. Ја нисам трговац, нити мога сина крв хеспац, а он се за ту крв погађа; уместо бакарних грошева, златне ми лире за њу нуди, срам га било!

И нуди ми ма̄л његов, конаци, чиџлуци, ергелу, робље, срам га било! И опет га срам било! И још једанцут га срам било! загрме мула, пустив груди. Шта су конаци, шта су чиџлуци, шта је ергела! Да ми је са селамом пратио тапију од Стамбола с његовим Сарај-Бурну, где је сарај султан-Махмудов, с Атмејданом, где изгибоше јаничари, са султан-Ахмедовом памијом, где се чува Санџаги-Шериф, с Аја-Соџијом, с турбама, с текијама; и тапију од Шама, елмаза, Сирије, и тапију од Смирне, челенку Анадолије, ја бих па рекао, срам га било!... Они, Стамболије, Турци, продају и купују живот, тело и душу, и слободу туђу; ми овде у Топлици под Јастрепцем не. А коњ, а во, а човек — у њих све једно. За једнога роба даду пет стотина гроша, за другога пет хиљада, за трећег петнаест, као за ата. Ми овде хиљаду гроша како за крв мулина сина, тако за крв последњег сиромаша. Није ли тако добро? Алах не праћа по душу богаташа једнога, а по душу сиромаша другога, не: све један долази... Азраил, па Азраил. Тако, пашо, пријатељу.

— Е кад је тако, слушај, не срди се, ево... И извади из недара кожноу кесу, велику, па је стаде дрешити.

— Шта ћеш, пашо?

— Хиљаду гроша.

— Немој . . . Вежи кесу, па је врати у недра . . . Нећу за мојега сина крв паре да узмем, а оћу Шемси-пашу да оставим. Јербо, добро збориш: и Алах за један грех једну казну . . . А Шемси-паша, змија погана, ако искаш, добио је две: ја сам змији размрскао главу, Фати-султан трупину. Остаде јој читав само реп . . . Нека јој га, нека се закпте њим Турци . . . Кад умртви човек нечовека, па и на мртвом пизму тера, није више ни он човек. Одавде ако ћу дађе, срамота ће у воду да потоне, жалост ће на воду да искочи: сваки ће узети да жали Шемси-пашу.

— Тако, тако, пријатељу.

— Е, кад је тако, носи му селам: од мене нека не дрхти његова ханума; син нека му по граду сербез ходи; он, шетајући се, нека не преза. Враћам му слободу, то могу; не могу бео образ. Сам га је на комар турно и изгубио. А за каљаво чело и катрањав образ што му могу ја?! Сву Топлицу и Ветерницу да исцрпем, па ништа; јер црн, прљав образ није што прљава аљина . . . И чуо сам, пашо, да га сад зову Шемси-паша „Дангалија“. Што ћу му ја. Сам је зарадно то презиме, стекао дангу (ожињак) . . . Ха, ха, ха! Шта ко чини, све сам себи, и добро

и зло . . . Носи му селам, пашо, пријатељу, од мене нека више страха нема.

— Беса, мула?

— Беса, пашо!

— Ејвала, мула, пријатељу! Што Шкодра роди и јунак је и паметно је. Ејвала!

И испушише пријатељи још по три чибук једно за друго; и остаде паша као гост мулин три дана и три ноћи: једоше печене кокошке, банице; пише каву и шербет и водеше разговор о свачему, о прошлом срећном времену, о јунаштву, и о младости и ашиковању, па се опростише: паша оде у Лесковац, да однесе пријатељеву сину од муле селам, а мула у Топлицу, да каже Арнаутима е се са Шемси-пашом измирио.

Никад Арнаути, Војњаци, нису гори били. Крв хтеде пасти, да се покољу међу собом, јер једни одобравају измирење, други не одобравају. Али и сад мула сиђе с куле, па кроз разјарену руљу, све од једнога до другог, говори им, обавештава их, моли их да не учине крви, да га не осрамоте сад под старост — бесу је дао . . .

Али уместо Шемси-паша „Дангалија“, примив мулин селам, да пусти сина по граду сербез, оно се нешто друго говори. После одласка скадарскога паше из Лесковца, једно јутро, рано, је изишао дугачак

караван: коњићи, магарићи, а камила им предњачи. На магарићима пуни џакови, на коњићима Арапи, на камили кадуна: јашмак јој све лице сакрио, а очи, плаве као зумбул, преда се гледају. Дуга поворка ова оде пут Врање. . .

— Чији је караван?

— Ахмеда туџара (трговца).

— Шта носи?

— Конопце.

— Која је та ханума на камили?

— Лејле, Лејле-ханум, шаир (песник)-девојка.

— Ашици, сваки има саз под мишком, зар ниси видео? Од града до града иду, ударају у саз, песме ваде и певају, па дођоше и у наш Лесковац, ама им даде сургун Шемси-паша.

— Туџар, шаир-девојка и ашици! Конопци и сазови. Хм! . . .

— Истина за чудо; ама . . .

— Ама зашто је из Шемси-пашина конака, тога дана, пред зору, на задња врата изнесен некакав грдно дугачак џак, и однет у дућан Ахмеда-туџара, одакле се после караван кренуо? И зашто се уочи тога дана скидао у Ахмедовој авлији гар с тенџера?

— Гар с тенџера . . ., не знам, осим за Арапе . . . За џак: Шемси-паша је, може бити

послао по шаир-девојци и ашицима неком
своме пријатељу топличких јабука . . .

— Или баљ (мед), ако се може баљ у цаку
носити; а баљ се претворио у дућану Ахмеда
туџара у кадуну са зумбул-очима . . .

— Биће . . . Свашта може бити. А Шем-
си-паша ако је изгубио образ (Вај! Да ме
чује!) није и памет; и зна причу Јарац и
Вук . . . Кад је оно ударио рогом јарац вука,
опростио му вука, али нису вучићи.

XVIII

Сирота Фати-султан! Још живи, али болује, тешко болује.

Кад је венчаше с мудом понова, однесоше је мајци, по њеној жељи; и никад од тада не виде муле, мужа свога, ни јој он дође, нити га она позва; не помену га. Као красне Топлице ваздух, што мирисаше на мајкину душицу и на друге лековите траве, прошлога лета, тако је сад опорави оно што удари Шемси-паши катран на лице и подиже Исмаилу турбе. И још јој боље би кад се опрости бремена. (А опростила га се много пре рока.) Она се опоравља, а мајка види па се нада, радује се; Богу се моли и дању и ноћу, на јави, и у сну шапће молитву; не испушта бројенице из руку...

Али Фати би добро само до пролећа, па опет рђаво, потајне грознице, кашаљ сух, све чешће... Ах, пролеће! Кад се топн снег и бујају реке и потоци, кад цвета кукурек, кад ниче трава: кад се сва природа из мртваго сна буди, Фати-султан се спрема за

мртви сан. Што би имама, дервиша, па и попа, све јој очита молитву, једну, две, дуге молитве; а на њеним грудима, испод кошуље, на ибришим-врвци, хамајлије, мале, велике, од урока, од намере, проклете намере, од страха, и од севдаха... И што се икад, међу булама, знало, а и сад знаде лека за ову несрећну бољку, верем, то јест суху болест, мајка га набави, даде га кћери; али, узалуд: одсеченој глави лека нема. Испрва у постељи дан, на ногама два; после на ногама дан, у постељи два: тако, тако, док сасвим не леже... Сирота! А док сасвим не леже, мало, мало, па бемој робињи на само, на ухо: „Зулфи! За Божју љубав! Носи шиљте тамо, онде, крај капиџика...; води ме тамо“.

— Чучук ханум?... .

— Тамо сам ја била; у сестриној је башчи чучао он, Исмаил... . Аман! Како ми је било онда, Зулфи; а сад!... .

— Кс'мет (судбина), чучук ханум.

— Таксират (несрећа), Зулфи.

И простре јој ћилим и шиљте робиња, и хоће да је поведе... .

— Дај јашмак, Зулфи, да покријем главу, дај бројенице: на хаџилук идем.

— Чучук ханум!

— Ту је моја Мека, Зулфи, Ђабе, ту је мој хаџилук... .

И робиња је одведе тамо, а она седне на мекано шиљте: провлачи бројенице кроз прсте, испрва, шапће молитву; а после мисли, занесе се: Исмаила душом гледа, ту крај капицика, с Исмаилом у души говори; гледа му очи, њој мисле, слуша му глас, њој слаткак... И најпосле моли робињу да јој куца у саз и пева: о севдаху, о ашку, о Меднуну и Лејли, двоје драгих, што се толико волели, па се не узели: умрли обоје уочи ћердека... О, како су лепе те песме, како је слатка та туга! И она је ту исту тугу осетила, као Лејле, Лејле-ханум... Па јој дође мило, лако јој је, наслони чело на свето место, на место где је Исмаил био, њој о љубави говорило, њено лице прстима додирнуо, своје прсте љубио, и њене усне, најпосле, вреле усне, сад изгореле, много, од силне ватре; прочита молитву, ту, она, болна...

— Па да умрем. Што, Зулфи? Волим с Исмаилом недељу, него без њега век... Он је тамо...

— Чучук-ханум... мајка твоја...

— Мајка моја, Зулфи..., плакаће...
Зар једна мајка плаче за ћерком?

— И зар једна драга тугује за драгим?

— Ниједна као ја...

Зимус, у Топлици, ко би рекао да ће дочекати пролеће; а она га чекала, и, ево,

дочекала га, и његов јутарњи поветарац, и његову зелену траву, и његов јоргован, и исцветалу врбу, и најрадоснији празник његов, Бурђев дан . . .

Бурђев дан је сутра, а она је у постељи, свиленој.

Лежала на миндеру, лежала на шиљтету, лежала у својој девојачкој постељи; мењала место, час у мусафир-одаји, час у диван-хане, како је загрејало пролетње, ђурђевско сунце земљу понекад и на докату: да јој мирише земља, покривена травом, да јој мирише дрвеће, обучено у лишће, и да јој мирише цветало воће... А од пре три дана је у соби из баште, одакле кроз прозор види капицик мулине кћери, и крај њега место, свој хаџилук . . . Сад је у постељи новој; све свила, све кадива, душек, јорган, јастуци, све извезено златом. Ту су јој постељу родитељи за ђердек спремили. И тој су се постељи дивиле Лесковчанке. И та је постеља враћена из Шемсипашина конака после њена другог венчања с мулом. А у одаји, где сад лежи, према постељи, чивилук, пун, Исмаилово рухо, Исмаилово оружје . . . У великом дрвеном кафезу, према постељи, соко; на шиљтету, меком, хрт . . . Све Исмаилово; ту је, у Прокупљу, већ читав месец. Гледала је све то она умним очима два месеца, а после, молила да се из Топлице

донесе; и, ево, месец дана чулним очима то гледа. Гледала, погледима миловала, па се уморила. Гледала то и ћутала; а сад, има три дана, не гледа, а и дању и ноћу говори. Њена мајка, и мулина кћи, које се од њене постеле не мичу, и робиње не знају више кад јој је бунило, а кад јави. Јер и кад бунца, лепо их гледа, као на јави. Увек, само о Исмаилу говори. Његово јој је име на уснама. Не стиди се од мајке више. Пре се стидела. Ни мушке тите пред њом није поменула, а камо ли човека. А сад га будна пред мајком помиње, жали: у бунилу више: „Ево Исмаила! Долази по мене, благо мени!“... Зна дан, сат, час његова доласка.

„На Ђурђево дан ће доћи, рано, у Ђурђево зору... по мене...“ То је казала Зулфија, али није мајци.

Мајка се нагла над њу, љуби косу коју су њене руке чешљале, њена љубав неговала, милује мршавом, смежураном руком врело чело, као смењ жуто лице зажарених јагодица, вреле руке, и казује својој кћери е је сутра празник који толико чека, за који не престоно пита, коме се радује; а на њену се лицу радост опазн, неисказана радост, раширише се и онако широке зенице, нагло се подиже да устане, па кад не могаде, завали се, опет, у јастуке и радосно поче:

— Снила сам ја леп сан; све овце и јагањци, иду ливадом, зеленом, пуном цвећа, с травом до колена; пред њима јунак на ату, у златним хаљинама, с миздраком... Ја сам мислила да је то Исмаил; а оно... Хедрлес (Св. Ђорђе)... Благо мени!... Навијате сат увек кад мујезин чита вечерњи езан..., навите га сад пред зору, да у зору изнова ради.

— Фати, бебег'м (зеницо моја)! Зашто да у зору изнова ради? пита мајка, љубећи је.

Свесно схвата питање, а бесвесно одговара:

— Исмаил ће у зору овамо... на ату, на коме је онда отишао, у оном срмали-цамадану... у белој хаљини... оној... И јенђе... дошле!... Ево му мајке... Аман!... Како су се Арнаутке обукле, аман!... аман!... Пољубићу му мајци и ногу и скут и руку... Јенђе из Топлице дошле... Јараби шућур!... Јараби шућур!... Јараби шућур!...

Говорила тако, у бунилу, па се расвестила и тражила да јој простру постељу, спремљену за ђердек, њец, и молила да јој обуку хаљину коју јој Исмаил правео за свадбу, да јој метну на грло бисер што јој Исмаил дао за виђење...

Робиње јој простреше постељу; метнуше јој кану на дланове и табане, на нокте руку и белих ножица, као невести; Исмаилова се-

стра јој обуче невестинску хаљину; метнуше јој на грло Исмаилов бисер, и накитише је другим накитом, гривне с рубинима, обоци са сафири-ма, челенка са смарагдима...: за смрт је спремише као за свадбу. Дан смрти је већи празник од дана рођења, и од дана венчања; човек се тада опростио свега земаљског, изишао из борбе каткад велике, мучне. Обукоше је, накитише је... Тражила је јасмин и јоргован... Робиње унеле мирисаве гранчице јасмина и јоргована, а мајка је то, својом руком, наместила по јастуку око кћерине главе, по јоргану... Мирис... Она се радује... О, како је срећан онај који умре с осмехом радости на уснама, са сном који је здрав на јави сањао!... И робињама мило, и мулиној кћери, што су је тако лепо обукле, накитиле; јер у шта ко умре, у томе га виде на оном свету његови... И Фати је као оне, права мусломанка: верује у онај свет, бољи од овога, у живот после смрти. И тврда вера у то развлачи јој усне на радостан осмех; биће тамо срећна, кад овамо није; здружиће се с Исмаилом... Огледало јој је мало, „биљбиљур“, у мршавој руци, тако белој, с црвеним ноктима и дланом, с плавим жилама кроз које крв струји полако. Гледа се у огледалу као да у одаји никога нема, ни мајке! Гледа се у огледалу и

намешта Исмаилов бисер на грлу, извлачи венецијско-кошуљу с мемецама око грла, да се види, смешн се радосним осмехом...

— Мајчице моја, шећеру мој, шербете, текијо моја, питај, молим те..., хоћеш да питаш хаџуз-бабу: је ли истина да у шта ко умре, у томе га виде на оном свету његови.

— Истина, бебег'м. И ја знам... истина. Ама што питаш? Ти ћеш мајци оздравити, иншала! па ево га Хедрлес, красан ваздух... Сваки дан ће топлије... Начинићемо ти леп тахтариван, па до Белога Мора ћемо те тахтариваном, од Белога Мора Ђемијом; носићемо те у Стамбол, па аде, па румелијска страна, и анадолска, на Босфору, откуд се сунце рађа: и грознице и кашаљ, све као руком однето... Оздравићеш мајци, иншала!...

Мајка је узне љубити, да сакрије сузе, јер ако њу још надом завава, себе више не може. Мајка је љуби, а она:

— А, а! Нов тахтариван мој, без врата и пенџера, из џамије... Покрите га дувком из Топлице... што је Исмаил спремио за моје лице... Овај тахтариван неће носити Цигани... него Турци и Арнаути... Не у Стамбол... Ох, мајчице! Носите ме на брег под Јастрепцем, за Алахову љубав!... И тамо је ваздух сам мирис...; и тамо је сунце

као на анадолској страни... Нега ми је ко-
нак тамо... Носите ме, за Алахову љубав!

— Аман, бебег'м! промуца мајка, па за-
плака. Зна она: тахтариван из џамије — мр-
твачки сандук; конак на брегу под Јастреп-
цем — гроб. Фати би лакше. Зна она,
мусломанка, да ко жељу самртнику не испуни,
четрдесет дана га Алах не погледа; а кога
Алах не погледа један трен, на душу му
пада грех тежи од најтеже стене.

— Исмаил!... Исмаил! Добро дошао!
рећи ће му сабајле сестра.

— Ево мене, Фати-султан, кумриџо. Зар
ме не познајеш?

— Познајем те, Саднје-ханум, џозум...
Иди под Јастребац... Исмаил ће на ату у
ђурђевоку зору... Сефа ђелд'н! Сефа ђелд'н!
(Добро дошао! Добро дошао!)

Тако у очи Ђурђева дана, и сву ноћ: а
сад, у ђурђевоку зору:

— Отворите пенџере...

Послушаше је.

— Врата отворите.

Отворише и врата; свеж ваздух, мирисав
испуни одају...

— Трећи ће петли сад, изустити мајка ша-
патом, с болом, са страхом.

Јесте, трећи ће петли; ту је већ Ђурђев
дан, јунак Хедрлес, на ату, с миздраком,

у златним хаџинама, окупан, намирисан мирисом јоргована, искићен исцветалом врбом. Не; на глави му венац од врбе, и око паса врба; и ату му грива врбом накићена... Сав град будан, одавно; искићене му широке кућне стрехе, и дућанске, и авлијске ограде, и капије, и прозори и врата: свечано се дочекује најрадоснији дан у години, Ђурђев дан... Шкрипе врата, лупају капицици, клопарају по калдрми дворишта налуње, кленећу папуче, звече котлови. Све живо већ одавно будно, жене и девојке, и млади људи, и момци, и деца; све се већ окупало, пре сунца, крај пуне пупољака руже, под вишњом, под исцветалом јабуком, у води са седам бунара и испод левог воденичког камена, где је, од синоћ, селена, копитњака, коприве, расковника, и још пуно трава; све се окупало пре сунца; а Фати-султан-хануму ће после сунца... Окупани дочекују окупана јунака... Из врта, из непрегледног вотњака Ахмед-хаџузова са свакојаким воћкама, обученим у густо ђурђевско лишће долази мирис: мирише јоргован, мирише јасмин, мирише исцветало воће, мирише росна трава... Шушти лишће крај прозора одаје где лежи Фати-султан, покреће га поветарац; славуј је удесио у лугу од јасмина слатко-тужну песму... Песма се чује, из далека, турска песма, и блејање јагањаца...; по росној трави

повела деца накитене, обојена чела јагањце, које чувају за Курбан-бајрам... Месец је зашао, звезде су утрнуле, дан се забелео; закукурекаће трећи петли...

— Гледајте на сат... Спремајте ме...
Завијајте ме..., не... огледало...

Дадеше јој огледало.

— Сурме ми дајте.

И сурме јој дадоше.

Мршаве руке дршћу... Малаксаше...

— Немој, чедо, сурме сада... да ми те не урекну...

Жали је мајка, да се не мучи мажући нвице очних капка сурмом, па тобоже се боји урока.

Метни ми на чело ладен, мајчице, шер-бете..., па се не бој урока.

Метнуше јој ладен, то јест пуце од некак-ве црне смоле, напред чела.

— Е, готово, време је...

Мајка зајеца... Изведоше је, изнесоше је из собе.

— Фати-султан, кузум, отвори уста..., земзем...

Отвори их, мало; усу јој Исмаилова се-стра у уста неколико капи земзема, обрпса их новим јаглуком.

Што хришћанима причест, то муслома-
нима земзем.

Приуготовише је за смрт.

— Растанак... Изиђите из собе, јенђе...,
ето ми га отац: пева се Растанак... Што
плачу кад слушају ову песму, свадбену, отац,
мајка... Ја не плачем... Пушке, свато-
ви, Арнаути... Сад ће да ме воде... Ис-
маишу... Сад ће трећи петли... Дошао
Хедрлес... Гледајте на сат...

И тихо, тихо, а ипак разумљиво, чу се
из празних груди песма:

Белу рубу обукла невеста,
Убаво лане;
Мор дугмета запучила ова
Чак до ђердане...
Од акшама љубиће је драго...
Док се не сване...
Сад ће одлетет', мајко,
Шахин*) из руке твоје...
Аман... аман... јен... ће...

Јенђе! Последња реч.

Трећи петли закукурекаше.

Ни мало хропца, мало грчења... Левом
је руком згужвала танку паучину, чаршав
на душеку, испружила се, окренула се мало
на леву страну, прозору, осмежнула се по-
следњим радосним осмежом, зевнула, једанпут...

*) Соко.

Одлете из мајкине руке соко, не соко, него бели голуб...

Уста занемела; очи склопљене (заклопи их Исмаилова сестра)...; осмех, радостан. није само на уснама, разно се по целом лицу нежном, као од воска... Тако умиру, ваљда, само они који немају на души ни трунке греха. А овако увене, зацело, биљка кад јој украте сунце и росу...

Фати-султан лежи мртва, лепа, лепа, као да је заспала...; коса се по јастуку просула...; јорган јој доле, код ногу; једна ножица, још бела, с црвеним табаном и noktима, виси испод ружичасте, свилене хаљине, златом извезене... Њена мајка, коју мало час изнесе из одаје, да не види кад јој кћи издише, клечи сад крај ње, јединице своје; заборавила у тешком јаду Алахово Писмо, на наружила лице: лишти крв с њега, а она нариче, пролива горке сузе... Хита да се наплаче док јој је кћи врх земље; јер кад буде под земљом, уздржаваће се од суза, молитвом, да кћер сузама својим, мајкиним сузама не сагори, да се не лиши једине наде, састанка с њом на оном свету. И Исмаилова сестра плаче, нариче, љути се на оца што јој својом бесом спута и ноге руке, те не може да се и она освети Шемси-паши и за брата и за несубјену снаху. Робинје и слуш-

киње деру антерије на грудима од јада, и плачући раде по авлији, по кући, посла се има много, данас, на тужан, велики празник, дан смрти њихове чучук-хануме. Ахмед-хафуз, отац, трезан, гологлав, обријане главе, пре звер, сад човек, мека срца, завукао руке под појас, хуче; иде око куће, дође пред кућу, а не улази унутра, не може, не сме. Најпосле, брзо, уђе у кућу, у одају где му кћи лежи мртва; и кад је виде, зовну је по имену трипут: Фати-султан! Фати-султан! Фати-султан! Одјекну њено лепо име, њему мило а он зариди, изиђе из одаје; побеже удно вотњака, изговори стењући: „Алла! Страшна ли је освета твоја! Алла!“ . . . А јоргован опет мирише! опет лишиће шушти и опет ветрић душе! Славуј у лугу од јасмина удесно још лепше песму! И гугутке се избудиле, гугучу! Све тице „дестур“ (допуст) узеле, певају! . . . Из далека, из једне бапшованџинице допире кларнет и турска песма, турска момчад свирају и певају, песмом дочекали Ђурђев-дан. Из махале, не из Ахмед-хафузова комшилука (јер у комшилуку је тужно), већ из далека, чује се дахире, и песма; то буде, младе жене и девојке, певају у башти између леха, крај пупољале руже, где је ћуп пун воде и ствари с наменом, спремљен за Мартифал. На улици салеб-

ције, симиције, вичу; њачу магарци; једно Туре јаше магарца искићена врбом толико, да му се само уши виде, и извија кроз нос нову сокачку песму, с веселим напевом, с припевом:

А! хā! хā! Дервиш Баба!
Љуби младу, удри стару кадуну!

... С маха на мах припуцају пушке...
Јаче кларнет пишти... И бубњи се и зурне
чују чак из далека, из циганске махале...

Живот.

Фати-султан лежи мртва.

*

Пре десетину година, у Старој Србији, у Митровици, уби један млад Арнаутин младога ђатиба Хасан-беја, Цариграђанина. Зашто га уби нико не знаде; а сваки знаде да му млади ђатиб не бејаше ништа учинио. После се чу, да је тај Арнаутин син једнога старца досељена после српско-турскога рата из Топлице, из племена Војњака, а ђатиб унук Бал-бејов, праунук Шемси-паше лесковачког.

За крв сина поглавара војњачког није узета крвнина, те је освећена крвљу, и то после пола столећа, и више.

САФИ-ХАНУМ

Госпођи Ђ. Ј. Ђашуш.

САФИ-ХАНУМ

У Али-пашину харему, у Скопљу, скупио се велики меџлис. Ту су све пашинице, и међу њима вали-пашиница, па миралај-бејовице и бинбашинице, и многе бејовице; скупиле се и старе и младе хануме, и лепе и ружне, а све богате. Уврх велике одаје, код прозора, кроз чије се решетке види зелени Вардар, на белом дивану само за двоје, седи вали-пашиница, Емир-ханум, Цариграђанка, отмена жена, обучена а-ла-франга, с прстеном на левој руци, у коме је камен сафир крупан као лешник. До ње, десно, у наслоњачи, Али-пашиница, домаћица, Ешреф-ханум, Скопљанка, жена у тридесет петој шестој, повисока, сухоњава, рђавих зуба, али лица мила, с којег се чита нека тешка туга бол неки, велики, непреболан; обучена а-ла-турка; око врата јој читава гујва крупнога бисера, а на ногама папуче, жуте, без пета. С леве стране вали-пашинице, опет у наслоњачи, седи командар-пашиница, Крићанка, сасвим а-ла-франга. До домаћице

једна ханума с острва Рода, пашиница ; до ове пашинице једна из Самсона ; до ове Ибрахим-миралај-бејовица, плавих очију и златне косе, Сарајевка ; а до Сарајевке једна млада и лепа Солуњанка, бледа, бледа, обучена а-ла-франга, а у папучама жутим..., као домаћинине, исте... : то је ортак Али-пашинице, домаћинице, то јест опет жена Али-пашина, којом се паша оженио пре три месеца (тобоже што с овом нема деце), сачега је Ешреф-ханум овако тужна, те је, сирота, зато и скупила данас меџлис, да се мало разговором својих пријатељица разгали, да и сама коју проговори, да се насмеје, и ако без срца, с тугом коју јој читаш с лица. с болом који добро видиш кроз она два „биљур-пенџера“ душина... И тако, горе пашинице, ниже миралај-бејовице, кајмакамовице, а доле, на белим миндерима, широким, меким, бејовице, и старе и младе, — међу којима су четири врло лепе : муавиновича, Зариф-ханум, Цариграђанка ; мухасебеџиница, Мелек-ханум, Цариграђанка ; мухурдаровица, Ариф-ханум, Цариграђанка ; и... О, не! Од својих је друга лепша, од свију је најлепша и најмлађа Анадолка из града Смирне, жена вали-пашина млађега јавера (ађутанта), Сафи-ханум...

— Родом из Анадола, а личи на Черке-

скиње! чуде се све редом хануме, кад о њој говоре.

— А да ли личи на Черкескиње што је баш као оне жене које од камена режу неверници или их на платну граде безбожници?

— Није. Но што је висока, танка и права као селвија (кипарис), као да су је Черкескиње повијале... И што су јој обрве и трепавице црне, а очи плаве као смирско небо, што су бадем, и што су махмур (сањиве)...

— Ви и ноћас нисте спавали? увек је дирне, кад је год види, вали-папиница, и пређе јој прстима, благо, преко трепавица, а она се осмехне и порумени као румена ружа... И колико је овде, у Скопљу, воле што је лепа, толико што је стидљива...

— Сафи*) је, зато је таква, веле хануме.

И она је лепо обучена; а место бисера и драгога камења, под белим грлом јој је, на препредену ибришиму, велики маџар-алтани, то јест маџарски златан новац од пет дуката уједно, или триста гроша.

Сафи-ханум није овде ручала; она је дошла најдоцније, јер има чедо на сиси, првенче.

На одаји где је меџлис врата су широм отворена, и ако је напољу хладно како није

*) Чиста.

скоро; цела је кућа загрејана мангалима, а и пећима, намештеним лане, кад се овај лепи конак градио.

Хануме седе, пуше и разговарају се, тихо, полако, како је то већ обичај у ханума. Није било ни песме ни свирке, само разговор. Разговарале су се о свачему; а сад узеше о свадби Јусуф-пашине кћери, што се сврши прошлога четвртка.

— Ја онаких девојачких дарова не видех, вала, ни у Стамболу, рече вали-пашиница тихо, и погледа у командар-пашиницу.

— Ни ја, ханум-ефенди. Све жежено злато, све чиста срма, па права свила, прихвати командар-пашиница, гледајући у вали-пашиницу, и као мало погнувши се кад говори.

— И много! вели вали-пашиница, окрећући се Ибрахим-миралај-бејовици.

— Дарове су везле, ханум-ефенди, четири робиње четири године, тако се прича, говори ова понизно, гледа у вали-пашиницу, и малко се подигла.

— Каква беше одаја с даровима! изустити велика ханума Хасан-бинбашиници.

— По три дувара, ханум-ефенди, у четири одаје, од пода до тавана! изговори бинбашиница да се једва чу, пошто је погледала у велику хануму и готово устала...

У томе се чу из предсобља неки притајан

плач с говором. Две црне робинје, што не-престано стоје удно собе прекрштених руку, затворише врата на одаји, да не би била узнемирена забава ханумâ. Хануме, оне горе, и не чуше, а ове доле и чуше и погледаше се, али ни речи не рекоше.

Вали-пашинаца поче о хађинама Јусуф-пашине кћери; а с Вардара духну страشان ветар и затресе кафезе и ћерчива.

Све слушају велику хануму; само је више не слуша Сафи-ханум . . .

Чула је притајан плач, изишла је . . .

Сад је у једној ниској одајици.

Насред те одајице чучи једна средовечна и судећи по фереци сирота кадунa. Пред собом је раширила бошчу једну, па одатле узима и показује слушкињама (неке су из овог ко-нака, неке су гошће са собом довеле) што се скупиле око ње: чеврета, јаглуке, учкуре, кесе; све једно по једно показује, и свако парче нежно и с пуно бола погледа и кроз плач говори:

— Све су то њене руке и зарадиле и израдиле . . . Ово су јој дарови . . . Доста је . . . А стасала је за удају . . . Даде све своје дарове, само да јој не избаде на сокак по овој грдној студени сестрице, две, и братића.

Сафи-ханум стајаше уз отворена врата и слушаше сироту кадуну; а после приђе, чуч-

ну према кадуну, међу слушкињама, узе разгледаги дарове.

— Јараби (Господи)! лепога веза!... Ама шта је то, кадун?

— Вај, кузум (јаој, јагђе моје), ханум! јадови... Јучер ми ага умре, онако изненада, а данас кућни сахибија дошао, па тражи од мене кирију; вели да му је ага није плаћао... Сто гроша тражи! А камо ми сто гроша, јаој мени! кад сам у агиној пара-кеси синоћ нашла свега два мала копча.*) Кондурџија је био, крпиво је кондуре... Ђулизар, моја голема кћи, везла је, плела је кесе, а ја сам продавала: од тога је спремала ове красне дарове... С четворо сирочади тера ме из куће... Оставио ми рок до иквиндије (вечерње), а иквиндија тек што није... Нема милосрђа. И сирота кадун седе, покљони рукама лице, па зајеца.

— Па шта ћеш с овим, кадун? пита Сафи-ханум, растужено.

— Је ли с кћериним даровима?... а! гледај, кузум ханум, као да није у руке узето... Донела сам, да их продам ханум-ефендији Али-папшници; удаваће коју сироту, па ће јој требати...; да саставим сто гроша за кирију. Донела сам, а не дам да

*) Деведесет и неколико пара чаршијских.

јаве ханум-ефендији. Како да јој јаве, веселој... Од Алаха је њој њено весеље, од Алаха је мени мој јад — хвала њему!... Данас је у ње меџлис... Нека се, весела, не растужи с туђе туге... Нека се до века весели, Алла' верс'н (да Бог да)! говори кадуна плачући, и узе прикупљати у бошчу чеврета, кесе, кћерине дарове.

Сафи-ханум беше за час као убивена; јер тек што помисли да помогне бедној кадуну, сети се да у свиленој кеси својој у недрима нема више од десет великих копча, а то чини само двадесет и неколико гроша, бела меџидија и мало више. Али се од једном разведри. Диже руке и узе дрешити с врата врвцу од ибришима: свој маџар-алтани хоће да да сиротој кадуну... Триста гроша, а кадуну само сто гроша треба...

И таман да скине златан новац, па се сети е јој је то беј дао за „виђење“;*) те јој дође жао, обе јој руке клонуше...

Опет погледа у очајну кадуну, што уздрхталим рукама слаже у бошчу, брижљиво, да се не изгњечи, парче по парче...

Ветар силно духну... Голе гране једне велике јабуке ударају у замрзнут мали прозор на одајици.

*) Пре но што ће младожења невести први пут видети лице, дарује је.

Сафи-ханум опет узе дрешити ибришим. Али сад јој на памет дође, да јој се нешто због овога алтана беј не нађутц, па да је не „пусти“, а она га врло воли. . .

Само за час, па јој се лице засија као да га сада, усред зиме обасја летње сунце. Усправила се, дреши пбришим и мисли: Не... он се неће срдити кад му кажем да сам га дала за здравље нашем Алицику (Алијци)“ . . .

Скинула је златан новац крадом од слушкиња, — али га сиротој кадунци не пружи. А кад кадунца веза бошчу и пође, правећи темена пред Сафи-ханумом и поздрављајући и слушкиње, с речима: „Алла аманет оду-пуз“ (будите Богу аманет), Сафи-ханум похита за њом, и крај саме капије метну јој новац у руку, шапћући:

— Ево ти за кирију, и за хлеб, док не зарадиш. . . Па ћути. . .

Кадунца угледа маџар-алтани који је мало час видела младој ханумци испод грла, и чисто се окамени. Заплака, пружи бошчу с кћериним даровима Сафи-ханумци, и саже се да јој скут пољуби, али не могаше; Сафи-ханум јој одгурну бошчу, извуче скут из њене руке, и као да крила доби . . . Нестаде је . . .

*

По уској замрзнутој стази, крај самих кућа, покривеној гдегде танким снегом, а гдегде читавим сметом, жури се с кћериним даровима и Сафи-хануминим маџар-алтаном сирота кадуна, час клизајући се, час западајући у смет до колена, не осећајући ни умора ни хладноће, не прикупљајући фереце разгрнуте хладним зимским ветром који је шиба немилостиво по незаклоњеним грудима; загрејана душа загрејала је тело, а кадунине усне шапћу топло благосињање:

„Ако ти је чедо под срцем, дошло на свет овај у срећан сахат! Ако ли га већ имаш, нека му по челу пише прстом својим Алах оно за шта га твоје срце моли! Амин!“

По десети пут су, ваљда изговориле усне топло благосињање, и по десети пут изустиле „амин“, кад кроз сгакло, залепљено на хартију на прозору једне ниске, трошне куће у Мухаџир-Махали, угледаше три сиротице своју матер, и полетеше јој на сусрет, радосно, мале надајући се хлебу, велика очекујући добар глас... Зимски хладан ветар понесе с минара високо: „Алла' екбер (Бог је велики)!“... Игиндија...

*

А у оној великој, топлој одаји Али-пашина лепога конака, меџис се забавља: за-

димио се дуван до тавана, из скупоцених филцана пуши се мока кава, води се разговор.

Сафи-ханум уђе и седе на своје старо место; чело јој је ведро, лице весело. Тек ће једна њена друга:

— Аман, Сафи-ханум! нема ти маџар-алтана!

Сафи се трже и порумене, па тад брзо:

— Видиш! Одрешно се ибришим, па ми пао у недра... Наћи ћу га код куће.

Њена друга поверова; а једна стара бејовица, што је, пролазећи случајно мимо ону одајицу чула шта сирота кадуна говори и видеда где Сафи-ханум дреши ибришим, сети се шта је, те приђе Сафи-хануми и шапну јој на ухо:

— Учини добро, па га баци у море: ако не зна риба, зна Бог!*)

А Сафи-ханум подиже очи, у којима заблисташе сузе, и разнежено изусту:

— Мојему Алцику за здравље!

*) Ејлик еје да денизе ат, бал'к билмезнсе, Халк бил'р.

МЕЈРЕМ-ХАНУМ

МЕЈРЕМ-ХАНУМ

I

Хајде спавај у Бањи! Ноћи, аман! Откад си с нама, а још не виде наше ноћно купање, бањски ноћни шендук.

— Како да ноћим! Нисам ја безглавна, Богу хвала, те . . . И после, ја не бих смела заноћити у соби сама . . . Боже сачувај!

— Па ми ћемо с тобом, све . . . А колико ћемо и спавати? Сахат-два, три највише. Мајка ће замолити ефендију; а он њој неће одрећи, води јој чест, ја знам.

Моли ме Мерсије-ханум, девојка, млађа кћи старе Мејрем-хануме; а ја слушам њу и осећам вече: мирише росна трава, и шума, пошумљено брдо над Нишком Бањом, најмилијим местом за проводњу нишких харема. Девојка говори, а Бања, ваздан пуна, празни се, лупају кола, диже се друмом прашина, усправља се полегла трава; више нигде једног серпадета, ни јастука, ни тепсије, ни ђувеча, ни крчага . . .

Ноћ.

Хареми на спавање не мисле: окитиле

„басен“, опточиле га свећама, трепти, али као кроз маглу; жене веселе, певају, скачу; деца весела, вичу, јуре се: све по води. У води коло: хануме се загрлиле, направиле велико коло, па се окрећу и певају, с пуно осећања, једну цариградску нову песму, лепу, љубавну. Ову им је лепу песму из Цариграда донела и показала једна лепа Цариграђанка, ради које је ноћашње весеље, ради које се у Бањи и скупили сви нишки хареми.

Али младе Цариграђанке нема, четири ноћи се веселила па се уморила, легла: Нишлике се веселе. . . Загрлиле се, окрећу се по води, певају младост и љубав, „падају у севдах“... Али им се искрала Ајше-ханум, млада, љаво: залете се с прозора — пљес! посред кола, попрека ханумама лице, и косу с пољским цвећем, с мајским ружама. Хануме вриснуше, и коло се растурп; осветиће јој се што им прекиде песму, поквари коло. . . : ухватише је, бућнуше је у воду — нема је. Утопила се, помислио би човек, а она: ето је из воде, па једну по једну, све редом, по незаклоњеним пештемањем, голим плећима, и по мишицама, голим, белим и облим. Оне од осветнице беже, вичу. . . од вике и вриске читав урнебес.

Опет коло, опет цариградска песма. . . Искрала им се Зумбриг-ханум, млада, не-

сташна, прави ђаво. Залете се с прозора — пљес! посред кола. И њу ухватише, „утопише“, а после је извадише „мртву“, хоће да је сахране: носе је на носилима од својих белих готово куваних руку...

Док се играше, играше се, па почеше да пливају, и ничице и наузнак. Издужила се Шећер-ханум, удовица, прекрстила руке, зажмурила, па као мртва: носи је вода, носи... Ето јој другарице, Бадем-хануме, озго. Потонуше, па се појавише: загрњене, с лицем на лицу пливаху дуго.

Похиташе све из воде, обуше налуње, и онако како се купале, у дугачким гаћама и до испод пазуха пештемаљима, с којих се цеђаше вода, наредише се око једнога великог сахана татлија. После, скачући с прозора или с ограде басена, опет у воду. Песма за песмом, глас их издаје, грдно промукле: како се веселе четири дана и пета ноћ; из воде мало изиђу, обуку се, прошетају се под брдом, и по брду, пред вече, ујутру, па се опет свуку, опет у воду. С њима су и слушкиње, с њима се веселе, купају, у води их слушају, служе дуваном, кавом, трепњама. У води једу, у води пуше... И наставља се песма, и продужава се смех, и уздише се, и крадом се плаче, и говори се о љубави непрестано; и јавно једна другу по плећима пљесне, и

тајно, може бити, уштинe, пољуби. Танко а велико Бадем-ханумино дахире звечи; танки прсти, скухани, лете јој по дахирету, зврцају га; беле га руке дижу изнад главе, тресу, извија се младо бело тело, шибају га дуге црне плетенице као бичеви... „Ашколсун, јагње, Бадем-ханум! Машала, кумријо!“ И звук зилова меша се с узвицима „а! хѝ! хѝде! хѝп!“ а чампаре на танким прстима као зифт црних ноштију Шећер-хануме, удовице „џѝк! џѝк! џѝк! Шећер-ханум удара чампару о чампару, а плећима и главом и целим телом — као чочек!... Весеље! А где је брига? Остала у Нишу, код куће... Ко овде да брине? За шта је драга Кутина? За шта је мила Нишка Бања? За шта су „дојза“, кованзупци, поља, брда, зеленило, сунце, роса, ваздух? Све за весеље.

Још није лето, тек прва половина маја: данп пријатни, ноћи свеже... После поноћи готово хладно, пара је све већа, гушћа, као јесења магла; ни другарица другарицу не познаје... Нека ми се ближи, говори ми, а ја је не познајем: лице пара заклонила, глас песма променила; све промукле... И нешто од топлоте, нешто од густе паре, и од разних мирисавих сауна, и од мириса што спајају једна другој у косу, на груди, и од

задаха, влаге, у глави ми се замути, те се уплаших, похитах уз степенице . . .

У пространом одећењу с одаџицима за свлачење и облачење, овде две старе буле, онде три, тамо четири; једне крај мангала седе п пуше, друге крај мангала спавају и рчу; миришу јема подгревана на мангалима, осећа се тежак, несносан мирис масла, и влага . . . На тој зиданој узвишици, као на крвету, седе две старе хануме: под њима је прво асура, па ћилим, па шиљтета; пред њима мангал пун жара и прибор за каву. Обе пуше и нешто се тако разговарају, да и не опазише мене, не чуше мој ход, не видеше кад им приђох, кад близу њих седох. У једне су очи црвене од плача, трепавице усукане од суза. О чему ли се разговарају, и то тако дуго, још од вечери? О Цариграду, може бити, или о Нишу, о његовој прошлости, кад је био турски, кад је ова уплакана ханума у њему била девојка, и млада жена, млада мајка. Ко зна о чем су говориле. Сад говоре о једној болесној девојци: мене не виде.

Обе су високе и мршаве; у једне је коса као сребро, у друге као лепи човек; прва је Цариграђанка, велика госпођа, пашиница, свекрва оне лепе младе гошће „рано заспале“; друга Нишлика, од „соја“, коју Нишлије, и

Турци и Срби, врло поштују, мајка оне девојке, Мерсије-хануме, што ме задржа на конач, — Мејрем-ханум.

Мејрем-ханум! То није од оних затупца-них була, простих, но врло писмена, просвећена, паметна. Она иде и по нашим кућама свуд, и у свако доба, у нас се послужује, и понекад руча, не мрштећ се, не питајући: „Да нема...“; верује онима који су је на ручак звали... А ако су у јело метнули маст — њихова грехота. Одлази, често, послом, или да се с каквим пријатељем састане, у турску кавану у Београд-Махали; па иде и у српске, јер је, како сама вели, одавно и бег и ханума, и отац и мајка. У кавани и седне, и смакне јашмак с уста, па цуши и пије каву с бегом или с агом, кога је тражила; у кавани се разговара, договара, као мушко. И нико је за то не оговори ни пре десет-петнаест година, кад беше млађа, а камо ли сад. „Јер, напоследку — веле Турци и буле — њој то не стоји ружно, чак јој некако приличи“. А један имам каже: „Ово је мусломанка из Мухамедова доба. Она мусломанка била отворена и поштена; и ова тако. Весела је, Мејрем-ханум, несташна је као младпца, као дете; а где наиђе на оговарање, ударн у шалу, непријатан разговор „поклапа“ смехом, а мудрим изре-

кама начини да се оговорџика онога часа тргне и покаје . . .

Често сам с њом, Мејрем-ханумом. Небројено пута сам је видела веселу и насмејану, само једанпут, и то ноћас, тужну и уплакану: никад нисам опазила да пред светом показује е је побожна, као што то чине многе њихове.

А кад, најпосле, опазише мене, Мејрем-ханум увикну:

— Јазук! У разговору с ханум-ефенди занела сам се, никога не видим, па ни тебе, кћери! . . . И не сећам се деце! Пета је ноћ како смо овде. Прошлих ноћи легосе у зору; сад не дам . . . Да их зовемо, кћери. Знаш да ми Мерсије није здрава, никад; а кад по неколико ноћи не спава, живци јој нису ни за шта, руке јој се тресу, не може до уста донети пуну кашику.

— И моја госпођа снаха не може да издржи дуго, и она је нежна, па . . . паметна: откад је легла! рече Цариграђанка папшаница, и обе, помажући се рукама, усташе; одоше да из воде зову младе.

II

У ниској смо али пространој одаји, близу женског купатила. Одаја је застрвена асуром па ћилимом; озго два душека, један до другог, те се чини као једна постеља, и ту је Мејрем-ханум са старцијом ћерком и двома унукама, шеснаестогодишњом девојком и девојчицом од десет година. А два душека прострta су сваки за се, један удно собе, други крај прозора; на једном је Мерсије, млађа кћи Мејрем-ханумина, на другом њихова гошћа ноћашња. Ствари су њихове, донете из Ниппа, на таџигама, пре њих. На малом прозору нема завесе. А и шта ће? Одаја је из дворишта ограђеног високом оградом. Месечина, кроз прозор се види месец и вечерњача; али час-по па их нестаје, у каквом сивом облачку.

Мејрем-ханум спава, па и њене уморне кћери и унуке спавају, дпшу дубоко; ја сам будна, не могу да заспим, не смем. . . С булама у једној соби ноћу! Оне спавају! Бпвала сам с булама ноћу, али кад? о свад-

бама; а то су за мене били дани, лепо и светли: светлост, весеље; буле, али и моје пријатељице хришћанке, и моја мајка, понекад, и моја сестра...

Зачу се неко тихо, веома тихо шаптање...
Све спавају!

Опет шаптање, јаче но мало-час.

Чисто не дишем: шаптање се продужава, јаче, брже... Слушам га, хвата ме језа, страх... Још јаче... Из оваквог се шаптања прелази у тих говор...

Не мичем се, слушам, сва сам ухо; срце ми силно лупа, хвата ме, опет, језа, коса ми се на глави диже: страх ме... Пред мојим умним очима појављује се једна по једна слика, све страшнија од страшније, слике из прича... Некада, у детињству, нисам смела сама, чак ни с мајком, од Божића до Крстова дана, ни преко прага одаје, а камо ли напоље; јер су ми причали, да су тада „некрштени дани,“ те се ноћу, нарочито у поноћи, појављују Караконцуле и Чупава Деца; хватају се у коло, играју, на раскрсници „Код Дуда“; а ко наиђе на то коло, Караконцуле му метну зајарен сач на главу... Машта је све живља: као да слушам те страшне приче, као да сам дете...

С некрстима у једној соби сама — ноћу!...

Глупа мисао, али она ми је дошла, сву ме обузела.

Месећ је баш спрема прозора, обасја шарене постеље, ханумине кћери, унукe, хануму. . . : она лежи наузнак, прекрштених руку, с црвеним витицама на раздрђеним мршавим грудима. . .

Говор је све гласнији и бржи; глас ми је непознат : то не говоре ханумине кћери, ни унукe. . . Месећ још лепше засија, обасја ханумино збрчкано лице: лепо јој видим затворене очи, и уста. . . То она, Мејрем-ханум говори! Глас, истина, није њен, али. . . : ено, мичу јој се усне. . .

Скочих и повукох Мерсију за рукав беле јој ноћне хаљине.

— Мерсије-ханум! Она се трже. . . „Аман, шта је?!“ изусту уплашено. — Слушај! . . . Она се усправи, седе на постељи, пређе рукама преко лица, па похита матери.

Пробудиле се и оне две, старија кћи Мејрем-ханумина, и унука, девојка: све три клекоше око старичине главе, наднесоше се над њу и почеше шалатом а из дубине груди: „Аннем! Бујук-аннем!“ то јест „мајко! стара-мајко!“ Али говор се продужава. Стара говори, и то не као обично, него као кад чита, па где треба одахнути, одахне, где за-

врши став, застане, а час поћути толико колико јој је потребно да преврне лист.

Читаће је све гласније и толико брзо да се Мејрем-ханум све више замара, дижу јој се груди, спуштају брзо, брзо се мичу усне. Она на јави говори полако, ниже речи као бисер: а у сну...! А је ли ово сан, шта ли је? Да их питам. Не. Оне су над њу над-несене, дубоко шапћу, непрестано:

— Аннем! Бујук-аннем!

Зову је, бришу јој махрамом зној с лица, с чела, млађа кћи меће, нежно, њене црвене плетенице на своје црно лице, унука притисну усне на бабину руку, а она се не миче, само јој усне мрдају, све брже и брже. Говори арапски, или може бити персијски, јер ја ни речи не разумем. И ућута, али колико? Колико да се изброји до десет. Опет читаће, испрва полако, тихо, после брже, све гласније, као дервиши вртачи, или урлачи, тако и у ватру долази, тако је, чини ми се, хвата верско лудило.

Вера! О та жена што о вери никад не говори, или говори, али кад се упита, паметно говори, не причајући да од њихне вере нема „тађе“ вере...

Да питам... Како? вилице ми се стегле...

И кога бих питала? Њене кћери и унука више ми се не чине земаљска створења, већ

небеска, дуси... Све три у бело, све три расплетене, а дугачке густе црне косе распротрле се, покриле их, осенчиле им лица; све три буде је онако, а мени се чини да ти гласови с неба долазе...

— Аннем! Бујук-аннем!

Опет заћута. Кћери јој се усправише, пређоше рукама преко лица и поменуше Бога.

— Алла'!

Бога помињу...

„Ла плахе ил Алла'!“ Нема Бога осим Бога! „Ла плахе ил Алла'!“ јасно се разумевају сада речи, које изговараше као на јави Мејрем-ханум.

„Ла плахе ил Алла'!“ понавља небројено пута уморна старица.

И она Бога помиње...

О! колико ми би лакше! не помиње ђавола... И ја узех читати Оченаш, прекрстивши се. „С некрстима у једној соби сама ноћу; али и ти некрсти мога Бога помињу, моме се Богу моле... Нема Бога осим Бога. Исти Бог кому се и ја молим, и сав хришћански свет. Бог је један. Он је сад у срцу моме, он је сад у срцу њених кћери и унуче, он је сад у срцу њеном. Она се сад моли томе Богу у срцу, јер за њу, бесвесну, сад не постоји онај Бог горе, на небу... О, Боже! је ли ово молитва?“

„Ла илахе ил Алла'! чујаше се још за дуго, али све лакше, тише, док не пређе у шапат, најтиши шапат, који, најпосле, на уснама уморне старице изумре.

Тихо почела, тихо завршила, као дервишки вртачи и урлачи.

— Дајте ми, децо, мало водице! проговори Мејрем-ханум чисто, трезвено, и усправи се, седе.

Похиташе све три, грабећи се која ће пре да је послуша.

*

Доцкан се легло а рано устало! Чим се умисмо и обукосмо, пођосмо за Ајшом Циганком Мејрем-ханумином слушкињом, која, приметивши на раме грдну бошчу са срцадетом и шиљтетима, хита меџлису; поред ње таба босонога Циганче Рустем с малим мангалом и прибором за каву.

Идемо стазом кроз шуму, а већ се чује с брега пред нама дахире Ате свирачице и ћемане Ахмеда свирача; и мало, па угледасмо хануме, слушкиње, свирачицу, свирача...: старац, Циганин, прекрстио ноге на зеленој трави, окренуо леђа ханумама — да их „не види“: свира, тужно пишти његово старо ћемане...

Хануме граде „саба-ћепџи“ ту на брегу, ту у бујноме мајском зеленицу, купају се у мирисавом пролетњем ваздуху као тице. Сунце тек што се родило, тек што је помолило лице, а хануме се надмећу са славујима...: ко ће више, ко лепше, ко слађе, ко тужније, ко чежњивије. Оне: све певају; они: не пева један и два, не прижељкују само десет; него... Броја им има, али се не зна: пуно их је у шуми, у густој лугу пред којим седе хануме, неке на росној трави, неке на ђилиму, неке на шиљтету, с црним фереџама, с јашмацама белим као висмбаба, преко косе — лица откривена. Од кога овде да се крију? Једно „мушко“, старо, па и оно им окренуло леђа. Удишу ваздух, силно мирисав, пуше, певају.

Пред ханумама неколико мангала, једни пуни жара, у другима се разбуктали суварци: хануме их купиле уз пут, од Бање доведе; вру цезвице...

Себа олду, ђувеш догду, ујанмаз!

(Јутро је; сунце се родило; не буди се!)

певају ову старинску песму на старински глас, врло пријатан.

„Дан! Дан!“ испразни једна, раздрагана песмом, малу пушку. „Ашколеун!“ узвикнуше све као из једнога грла; а гора одговори: „Дан! Дан! Ашколеун!“

Пред нама би пукао видик далеко, да га не затварају пошумљена брда, искићена селима и заселцима. А у дољи, између тих брда и брега где је турских жена меџлис, то јест друштво, њиве су и ливаде. Као море таласа се зелено жито; чује се блејање јагњаци, менице виторогих овнова, и свирале млађаних овчара; разлеже се песма једрих цура. Већ су у пољу и певају сељанке, Српкиње; а оно весело „ој“ што одјекује брдом и долином казује е оне нису више кћери турске раје, него слободних српских домаћина...

Лепо ти је рано уранити,
У прозорје, кад славуји поју!

Али ово није прозорје, већ рано јутро, па ипак је све овако лепо, пуно милине.

Међу будама је и Мејрем-ханум.

Устадох: њена постеља празна. „Где ли је?“ Ево где је. Претекла и своје кћери и унуке и гошћу; и весели се с младим ханумама, ње-ска длановима и пева. Лице старо, а срце младо као у девојке, пуно радости као у детета. Где су оне поцрвенеле очи ноћашње, где усукане трепавице? Ко би рекао да је ноћас плакала, да је икада заплакала ова весела жена?...

Чим се пробудих, сетих се старице, њеног синоћњег плача, њеног ноћашњег бунцања. И хтедох питати Мерсију..., не мо-

гох: озбиљна, чини се невешта. И хтедох запитати Мејрем-ханумину старију кћер . . . , не могах: и она озбиљна, и чини се невешта. „Да питам унуку . . . Нећу — дете“. И пођох на брег Ћутећи: о другоме нисам марила говорити, о ономе нисам могла, ни смела. А сад, кад угледах Мејрем-хануму веселу, ослободих се, прошаптах Мерсији:

— Ама ти ми никад не каза да ти мајка у сну говори, па ноћас . . .

— Не, моја мајка . . . И не довршивши реченицу трже се, и пође меџлесу.

— За свашта си пскрена, Мерсије-ханум . . . Што си ово крила? А?

— Нисам имала шта крити. Моја мајка у сну не говори, и не рче, но спава мирно као дете, или јагње. А ноћас . . . Ту прекиде, и опет хтеде меџлесу; али кад виде да ја не полазим, да је погледом молим да ми каже, узе, с таквим страхопоштовањем, па и богобојазни као кад помиње Мухамеда:

— Мајка ми у сну не говори . . . Ноћас је читала акшам-намази (вечерњу молитву) . . . Знали, ханума је из Стамбола, папшница је: сншла је из своје собе рано, тек што моја мајка узе абдест. А после да је остави па да отклања намаз не иде: папшница је њој дошла, гост јој је. А много

доцкан легосмо : да клања акшам-намази после поноћи, не бива . . . Кад год остави које клањање преко дан или у вече, она га изврши ноћу у сну.

— Али мени се учини врло дугачко, а вечерња молитва је . . .

Кратка. Што би на јави прочитала једанпут, у сну прочита некад пет а некада и десет пута : као да себе казни што . . . И то тако лепо чита. Једном, кад читаше у сну некакву дугачку молитву, моја тетка запади свећу па узе ћитаб . . . „Све редом“, вели, „чита, као да није у сну“.

— А ла илахе, Мерсије-ханум?

— Знаш да смо пре неки дан имали у нашој кући моленије за покој душе мајке Алијине, па аннем не стиже да с муфтијом и осталима прочита „Ла илахе“, те узе голем мерак, од онога дана све јој било криво, све се тешкала; те ноћас и то сврши, ту . . . Колико зрна на бројеници, толико пута Ла илахе ил Алла'. А аннем је, може бити, прешла у сну бројеницу и двапут, нисам бројила . . . Јутрос је, и ако уморна, лепо, на време клањала и прочитала саба-намази (јутарњу молитву) и уделила милостињу: одужила се за до подне Алаху, па ће се умирити, видећеш . . .

Девојка заћута, пође међинеу, и ја за њом; погледах Мејрем-хануму: још пљеска длановима, и пева напоредо с младим ханумама. Она се већ сасвим умиршла... Немирна је душа плакала а мирна пева.

САДРЖАЈ

Фати-султан	1
Сафи-ханум	149
Мејрем-ханум	161

